

ШАВҚАТ РАҲМАТУЛЛАЕВ

**ЎЗБЕК ТИЛИДА ТОБЕ БОҒЛАНИШНИНГ
ТУРЛАРИ**

ШАВКАТ РАҲМАТУЛЛАЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИДА ТОБЕ БОҒЛАНИШНИНГ
ТУРЛАРИ

(ўқув-методик қўлланма)

Тошкент
"Университет"
1993

Ушбу қўлланмада рус тилшунослигида олға сурилган янги назо-
рия - синтактик боғланишнинг координация тури (мувофиқлашун)
танқидий таҳлил қилинади, ўзбек тили грамматик қурилишининг
шунга муқобил ҳодисалари қайта тавсифланади, синтактик боғла-
нишлар янгича таснифланади.

Қўлланма олий ўқув юртлари талабаларига, шунингдек, олий ма-
орта мактабларнинг ўзбек тили ўқитувчиларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир : ЎзФА мухбир аъзоси, филология фанлари
доктори, профессор И.Қ.Қўчқортоев.

© "Университет" нашриёти, 1993

I. Рус тилшунослигида координациянинг талқини

I

Рус тили грамматикасида эга билан кесим орасидаги синтактик алоқа тури мослашув деб келинар эди. 60= йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб бундай алоқа тури координация деб номланди (I : 135= ва кейинги бетларда). Бу нуқтаи назар баъзи аниқликлар киритиш билан рус тилининг 70= йил академграмматикасида ҳам (2 : 548= ва кейинги бетларда), 80= йил академграмматикасида ҳам (3 : 94= , 242= , 245= ва кейинги бетларда) ўз аксини топти.

Ҳақиқатда, рус тилида эга билан кесим орасидаги синтактик алоқа сифатловчи билан сифатланмиш орасидаги синтактик алоқадан фарқ қилади (2 : 548 ; 3 : 94). Синтагма (борланма аъзолари орасида мутаносиблик (уподобление) ҳар икки тур синтактик қурилмада (конструкцияда) бор, лекин бундай мутаносибликнинг даражаси ва табиати турлича. Шунга кўра рус тилида эга билан кесим муносабатини мослашув алоқаси доирасидан чиқариб, алоҳида синтактик алоқа тури - координация (мувофиқлашув) деб белгилаш учун асос етарли.

Ўзбек тили ҳодисасини янгича талқин қилишдан аввал, табиий, рус тилшунослигида эга билан кесим муносабатини мослашувдан чиқариб, мувофиқлашув деб баҳолашда нималарга суяниб фикр юритилгани билан танишиш ва яна нималарга эътибор бериш лозимлигини белгилаб олиш керак.

Рус тилидаги мослашувда ҳам, мувофиқлашувда ҳам уч ҳодисадан чиқиб фикр юритилади: мослашувда (сифатловчи билан сифатланмиш алоқасида) род, сон, келишик шакллари орасида воқе бўладиган мутаносиблик, мувофиқлашувда (эга билан кесим алоқасида) эса шахс, сон, род шакллари орасида воқе бўладиган мутаносиблик ҳисобга олинади. Қўриниб турибдики, ҳар икки тур борланма учун умумий ҳодисага эга - сонда ва родда мутаносиблик, фақат биттадан ҳодиса: мослашув учун келишик, мувофиқлашув учун эса шахс хусусий. Демак, эга билан кесим алоқасини мослашувдан ажратиб олишда алоҳида эътибор шахс маъносининг ифодаланишига ва келишикка қаратилиши лозим.

Мослашув борланма аъзолари орасида ҳар гал айни вақтда (маъ-

лум истиснолар билан) уч жиҳатдан – род, сон, келишик жиҳатидан воқе бўлади. Мувофиқлашув деб ажратилаётган боғлиқ мада эса мутаносиблик асосан шахсда ва сонда юз беради, родда мутаносиблик фақат III шахсдагина воқе бўлади. Демак, мувофиқлашувни белгилашда род категориясини шахс ва сон категориялари билан тенг қўйиб бўлмайди.

Маълумки, рус тили – флектив тил, шунга кўра русча сўзшакл (аниқроғи – лексемашакл) одатда основага (асосга) ва оқончанига (туғалланмага) ажратилади. Бунда туғалланма грамматик маънони одатда синкретик (жам ҳолда) ифодалайди. Масалан, ҳар бир от сўзшаклнинг туғалланмаси айна пайтда уч маънони – род, сон, келишик маъносини ифодалашга хизмат қилади: книга, книгу (туғалланма ноль кўрсаткичли бўлиши ҳам мумкин: книг) каби.

Отларда род маъноси туғалланма билан (шакл ўзгартувчи билан) ифодаланса ҳам, лексематик моҳиятга эга: ҳар бир от лексема уч роднинг бирига биркирилган бўлади, туғалланманинг алмашинуви род сақлангани ҳолда сон ва келишикда ўзгаришни (турланишни) билдиради. Буни биз родга биркирилганлик асосида турланишнинг бир неча субпарадигмалари мавжудлигидан ҳам билиб оламиз.

Сифат сўзшаклда род сифатланмиш отнинг родига мослашади, от сўзшакл талаб билан уч роддан бирида келади, бирор родга биркирилиш йўқ. Демак, сифат сўзшаклда род кўрсаткичи сифатланмиш бўлиб келган от сўзшаклнинг род кўрсаткичига тобе ҳолда тавлаб, мослаб қўшилади. Шунинг учун ҳам бундай синтактик алоқа тобе алоқа дейилади. Модомики родда тобелик юз берар экан, сонда, келишикда ҳам тобелик ҳақида гапирилади.

Энг муҳими шуки, сифатланмиш бўлиб келган от сўзшаклнинг туғалланмасига сифатловчи бўлиб келган сўзшаклнинг туғалланмаси мослашади, мослик икки сўзшаклнинг грамматик маъно ифодаловчи қисмлари орасида содир бўлади. Бунда ифода жиҳатининг айнанлиги талаб қилинмайди, балки мазмун жиҳатининг айнанлиги асосга олинади. Масалан, хорошая книга бирикмасида туғалланмалар айнан, ammo хороших книг бирикмасида туғалланмаларнинг ифода жиҳати бир хил эмас, шунга қарамай мослашув ҳақида гапирилади.

Эътиборга лойиқ яна бир нуқта шуки, боғланманинг олдин жойлашадиган аъзоси кейин жойлашадиган аъзосига мослашади: биринчи бўлиб талаффуз қилинадиган аъзога грамматик шакл ҳали талаффуз қилинмаган, назарда тутилаётган аъзонинг грамматик шак-

лини ҳисобга олиб таъланади.

Куринадики, сифатловчининг грамматик шаклланишини сифатланмишисиз аниқ айтиб бўлмайди, сифатловчи ўзи мансуб бўлган бирикма таркибидагина аниқ шаклланади. Шунга кура сифатловчини тўлиқ маънода бирикманинг бўлаги дейиш мумкин (4 : 35) . Асли сифатловчилик боғланма бирор синтактик вазифада бир бутун ҳолда келади, демак, бундай бирикма синтактик бўлак учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилади.

Мослашувга асосланганидан бундай боғланма ўзбек тилида йўқ: тилимизда сифатловчи сифатланмишига битишув (примыкание) усули усули билан тобеланади, бунда тобе аъзо ҳоким аъзо талаби билан бирор грамматик кўрсаткич олмайди.

Ўзбек тилидаги бирикмалар орасида мослашув деб қаратувчи билан қаралмиш алоқаси кўрсатиб келинади, лекин бу боғланманинг табиати рус тилидаги сифатловчилик боғланмага мутлақо ўхшамайди; бу ҳодисага қуйироқда махсус тўхталамиз.

Эга билан кесим орасидаги мутаносиблик мослашув алоқасидаги мутаносибликдан фарқ қилади. Асосий фарқлардан бири шуки, эга билан кесим мутаносиблигида бундай боғланма аъзоларининг ҳар бири ифодалайдиган грамматик маънолар тўлиқ қатнашмайди. Эгада ифодаланганидан келишик, кесимда ифодаланганидан майл, эгмон каби категориялар предикатив боғланманинг аъзолари орасидаги мутаносибликдан холи қолади.

2

"Рус грамматикаси"да мувофиқлашув эга билан кесим орасида воқе бўлиши таъкидланади ва мувофиқлашувнинг қуйидаги уч кўриниши келтирилади: 1) сон формаларида ва родда, 2) сон формаларида ва шахсда, 3) сон формаларида (3 : 242) .

Бу параграф "қуйидаги формаларда" деб бошланганига қарамай, тасниф нуқталарида фақат сон формалари ҳақида гапирилади; родга ва шахсга нисбатан "формалар" дейилмайди.

Ушбу параграфда таъкидланишича, мувофиқлашув сон формаларида ва родда воқе бўлиши учун эга бирликдаги от ёки III шахс бирликдаги олмош билан, кесим =л шаклли феъл билан ифодаланиши даркор: Весна наступила ; Он читал ; Она читала ; Если бы пришло письмо!

Куринадики, бу пунктни ажратишда кесимнинг =л шакли

феъл билан ифодаланиши асосга олинган, эгада эса III шахонинг бирлиги қолган икки (I, II) шахонинг бирлигидан ажратиб қаралган. Бундай ажратиш родда мутаносибликни изоҳлаш учун уринли. Юқоридаги мисолларни кузатсак, эгада род маъносини ифодалайдиган кўрсаткичга мос ҳолда кесимга ҳам худди шу род маъносини ифодалайдиган кўрсаткич қўшилишини кураимиз: Весна пришла. Она читала. Письмо пришло. Мужской род ноль кўрсаткичли бўлиб, женский ва средний родга зидланишда белгиланади; бу уринда ҳам, барибир, родда мослашув мавжуд бўлади: Он читал каби.

Аёнки, бундай боғланманинг ҳар икки аъзоси родда мослашади. Юқоридаги тур предикатив боғланмада род буйича воқе бўладиган шаклий мутаносиблик бундай боғланмани мослашув алоқаси доирасидан чиқариш учун асос бўла олмайди. Асли "Рус грамматикаси"даги "координируются .. в роде" деган таъбир уринли эмас, "согласуются в формах рода" дейилиши тўғрироқ.

"Рус грамматикаси"даги ушбу параграфнинг биринчи пунктида таъкидланган "координируются в формах числа" таъбирига келсак, бу фикр ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Аввало шунини айтиш керакки, фақат бирликнигина ҳисобга олиб сон шаклларида мувофиқлашув ҳақида гапириш уринли эмас, бу ерда "бирлик — куплик" зидланиши асосида иш тутиш лозим эди, акс ҳолда ҳодисанинг моҳияти очилмай қолади. Шу жиҳатдан қарасак, "Рус грамматикаси"нинг бу пунктида келтирилган мисоллар етарли эмас. Ахир, фақат бирликдаги отни, фақат III шахс бирлик олмошини ажратиб олиб, қандай қилиб "сон формаларида" мувофиқлашувни аниқлаймиз. Тўғри, III шахс куплигини акс эттирадиган мисол келтирилган, аммо бундай мисол таҳлил этилаётган параграфнинг учинчи пунктига киритилган: Дети гуляют. Аслида бу мисол супплетив ифодаланиш бўлгани сабабли ноқулай; Мальчик (он) гулял - Мальчики (они) гуляли ; Девочка (она) гуляла - Девочки (они) гуляли каби мисоллар келтириш ҳодисани равшан кўрсатиб турар эди.

Мисоллардан аёнки, сон маъноси бундай боғланманинг ҳар икки аъзосида грамматик кўрсаткич билан ифодаланади ва бу кўрсаткичлар ўзаро мослашади. Бу ердаги мутаносиблик олатдаги мослашувнинг ўзгинаси, демак, сон маъносининг ифодаланиши бу тур предикатив боғланмани мослашув алоқасидан чиқариб, мувофиқлашув алоқаси деб баҳолаш учун асос бўла олмайди.

Хуллас, "Рус грамматикаси"даги бу пунктда келтирилган ҳодисалар асли род ва сон шаклларида мослашувни акс эттиради; род ва сон категориялари асосида бу тур предикатив боғланмани мослашувдан чиқариб, мувофиқлашув деб ажратиш мумкин эмас.

Таҳлил қилинаётган пунктда шахс масаласи тилга олинмаган. Автор бундай боғланмада шахс маъноси қатнашувини билади, албатта. Ҳамма гап шундаки, ҳодисаларни баҳолашда шакл (аниқроғи, грамматик шакл) асосга олинган, бу тур боғланманинг на эга аъзосида, на кесим аъзосида шахс маъносини ифодалайдиган грамматик қисм йўқ.

Асли автор "III шахс бирлиги олмоши" деб таъкидлаш билан эга да шахс маъносининг албатта ифодаланишини тан олади. Шахс маъносини бундай эгада сўзшаклнинг грамматик қисми эмас, балки асос қисми ифодаланиши аниқ; кесим эса шахс маъносини ифодалаш жиҳатидан бетараф. Буни очиқ кўриш учун учинчи шахс доирасидан уч шахс доирасига чиқишимиз керак: Я читал (читала). Ты читал (читала) каби.

Параграфнинг учинчи пунктида келтирилган бу мисоллар бошга жиҳатдан ҳам ибратли: Я читал – Ты читал кабилар кесимда шахс маъноси бетараф эканини кўрсатса, Я читал – Я читала кабилар эгада род маъносининг бетараф эканини кўрсатади.

Хуллас, кесими =л шакли феъл билан ифодаланадиган предикатив боғланмаларда III шахсни I, II шахсларда ажратиб урганишга асос бор, лекин ҳодисаларни баҳолашда ҳар уч шахсдан келиб чиқишимиз ҳам лозим. III шахс маъноси ифодаланадиган эгага кесим родда, сонда шаклан мослашади, эга вазифасидаги сўзшаклнинг асоси ифодалайдиган шахс маъносига нисбатан кесим бетараф бўлади. Бунга сабаб — =л шакли феълнинг асли том маънода тусланадиган феъл эмаслиги. Туоланиш деганда аввало уч шахс бўйича узгариш кўзда тутилади, иккинчи уринда сон бўйича узгариш туради (родда узгариш воқе бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин).

Умуман, мувофиқлашув ҳодисасининг баёни "Рус грамматикаси"да шахсни фарқлаб кўрсатмайдиган феъл шакли билан бошланганини маъқуллаб бўлмайди.

"Рус грамматикаси"даги таҳлил қилинаётган параграфнинг учинчи пунктида мувофиқлашув фақат сон шакллари; а воқе бўлиши ай-

тилади. Бу пунктга табиати кескин фарқ қиладиган ҳодисалар бирлаштириб қўйилган. Кесими ҳозирги замон шаклидаги феъл билан ифодаланадиган боғланмалар асли бу параграфнинг иккинчи пунктдан ўрин олиши лозим.

Шу пунктга мансуб иккинчи тур мисолларга келсак, эга бўлиб бирлик маъносини ифодалайдиган сўзшакл келадиган боғланмаларни кўплик маъносини ифодалайдиган сўзшакл келадиган боғланмалардан ажратиб қараш даркор. Сон шаклларида мутаносиблик эга бўлиб кўплик маъносини ифодалайдиган сўзшакл келганида содир бўлади: Мн читали ; Вы читали. "Рус грамматикаси"нинг I томида таъкидланишича, мы , вы кишилик олмошларида |м|= , |в|= қисми асос деб, =|н| қисми эса тугалланма деб қаралиши лозим (5 : 535). Қуринадики, бу олмошларда шахс маъноси асосдан англашилади, сон маъноси тугалланма билан ифодаланади. Ана шу тугалланмага мос ҳолда кесимга сон кўрсаткичи қўшилади, демак, сон жиҳатидан мослашув воқе бўлади: Мн пришли ; Вы пришли каби.

Маълумки, кўплик шаклида род ифодаланмайди, =л шакли феъл шахс кўрсатмайди, ўз=ўзидан фақат сонда мослашув қолади.

Бу тур предикатив боғланма билан сифатловчилик боғланма орасида маълум фарқлар бор, албатта. Сифатловчилик боғланмада мослашув одатда уч жиҳатдан (род, сон, келишик жиҳатидан) воқе бўлади; таҳлил этилаётган предикатив боғланмада эса мослашув фақат бир жиҳатдан (сон жиҳатидан) воқе бўлади. Лекин бу фарқ муҳим эмас: синтактик алоқанинг турини белгилаш боғланма аъзолари орасидаги муносабат неча грамматик категория бўйича амалга ошишига боғлиқ эмас.

Сифатловчилик боғланмада сифатловчи ўз шаклини сифатламисининг шаклига мослайди, кўриб чиқилаётган предикатив боғланмада кесим ўз шаклини эганинг шаклига мослайди. Демак, ҳар иккисидан мослашувчи ва мослаштирувчи бор, фақат уларнинг боғланма таркибидаги ўрни фарқли. Бу фарқ синтактик алоқанинг турини белгилашда ҳал этувчи омил бўлмайди.

"Рус грамматикаси"даги ушбу параграфнинг автори бу пунктда "сон формаларида" мувофиқлашувга эгаси I, II шахс кишилик олмоши билан ифодаланадиган боғланмаларни ҳам киритган: Я читал (читала) ; Ты читал (читала). "Рус грамматикаси"да берилишича, я , ты олмошлари таркибда тугалланма ажратилмайди (5 : 535),

демак, сон маъносини ифодалайдиган шакл ҳақида гапириб бўлмайди. Бизнингча, мы олмошини ҳам ҳозирги рус тилида асос ва тугалланмага ажратиш шартли (парадигма буни яққол кўрсатиб турибди); вы олмошининг таркиби асос ва тугалланмага ҳозирги парадигма нуқтаи назаридан аниқ ажралиб туради (6 : 535).

Хуллас, "сон формаларида" мутаносиблик том маънода эга II шахс кўплиги олмоши билан ифодаланадиган боғланмаларда воқе бўлади, лекин буни мувофиқлашув деб эмас, мослашув деб қарашга тўғри келади.

"Рус грамматикаси"даги ушбу параграфнинг учинчи пунктга кесими ҳозирги замон шаклидаги феъл билан ифодаланган предикатив боғланмалар хато киритилган, булар иккинчи пунктга мансуб.

4

Рус тилида том маънодаги тусланиш феълнинг ҳозирги замон шаклида воқе бўлади, бу ҳодисага мувофиқлашув нуқтаи назаридан муносабат "Рус грамматикаси"даги 2244= параграфнинг иккинчи пунктда билдирилган. Бу пунктда эгаси олмош билан, кесими эса ҳозирги замон шаклидаги феъл билан ифодаланадиган боғланма кўзда тутилади ва мувофиқлашув сон шаклларида ва шахсда воқе бўлиши таъкидланиб, қуйидаги мисоллар берилади: Ты идёшь ; Он гуляет ; Я вижу дом ; Мы пишем ; Они идут (Кўринадики, II шахснинг кўплиги учунгина мисол келтирилмабди).

Демак, бу пунктда уч шахсда ва икки сонда фарқланувчи кишилик олмошларининг бир бутун тузуми билан худди шундай фарқланувчи шахс=сон кўрсаткичлари (тусловчилар) тузуми орасидаги муносабат ҳисобга олинган.

Аввало шунга айтиш керакки, бу пунктда фақат ҳозирги замон шаклини тилга олиш билан чекланилган, чунки худди шу тусловчилар тузуми, биринчи тусланиш, иккинчи тусланиш деб ажратилишидан қатъи назар, келаси замон шаклларида ҳам ишлатилади ва улар айни вақтда шахс ва сон маъносини синкретик (жам ҳолда) ифодалайди (5 : 627, 647).

Кишилик олмошлари билан ҳам шахс ва сон маъноси билдирилади, лекин бу маънолар турлича намоён бўлади. Бу ҳақда қисман (III шахсга қарата) гапирган эдик, энди кишилик олмошларини бир

бутун тузум сифатида олиб фикр юритамиз.

III шахс бирлиги олмошлари бош келишик шаклида, I, II шахс олмошларидан фарqli ҳолда, уч маънони – шахс, род, сон маъноларини билдиради; бунда шахс маъноси асосдан англашилади, род ва сон маъносини тугалланма ифодалайди (он+Ø ↔ он+а ↔ он+о).

III шахс кўплиги олмошининг бош келишик шаклида эса шахс маъносини асос, кўплик маъносини тугалланма (он+и) ифодалайди, род маъноси ифодаланмайди.

Демак, III шахс олмошлари учун умумий ҳодиса – шахс ва сон маъносини ифодалаш, род маъноси эса фақат III шахс бирлиги олмошларига хос.

Ушбу параграфнинг учинчи пунктига киритиб юборилган Весна наступаёт ; Дети гуляют ; Дорогу осилит идуший каби гапларнинг эгаларида ҳам худди III шахс олмошларидаги ҳодисаларни кўрамыз. Очиргини айтганда, "Рус грамматикаси"да келтирилган ушбу мисоллар у қадар маъбул эмас: весна оти кўплик шаклида кўлланмайди, идуший мисоли от эмас (бу сўзшакл учун эга вазифаси – иккиламчи синтактик вазифа). Асли энг маъбул мисол рука – руки кабилар бўлиб, булардаги тугалланма сон маъносини, бирликда эса род маъносини очиқ ифодалайди, шахс маъноси эса сўзшаклнинг асосидан англашилади.

I, II шахс бирлик олмошларининг бош келишик шаклида (я,ты) род маъноси ифодаланмайди; сон маъноси и ифодалайдиган кўрсаткич ҳам ажратилмайди, бу маъно шахс маъноси билан биргаликда асоснинг узидан англашилади.

5

Энди кишилик олмоши билан ифодаланган эгани ва тусланадиган феъл билан ифодаланган кесимни узаро таққослайлик.

Тусловчилар парадигмасига род маъноси мансуб эмас. Кишилик олмошларидан фақат III шахс бирлиги олмошларида род ифодаланани. Бунда род маъносини сон маъноси билан биргаликда тугалланма ифодалайди. Боғланманинг бир аъсосида род грамматик кўрсаткич билан ифодаланишидан қатъи назар, боғланманинг иккинчи аъсосида бундай маъно йўқ экан, родда мутаносиблик ҳақида гапириб бўлмайди. Он придёт – Она придёт каби боғланмаларни қиёслаб, кесимда род маъносининг нисбий ифодаланиши ҳақида гапири-

лади. Бунда, барибир, род маъноси тусловчиларга мансуб эмаслигини, кесимга бундай маъно боғланма босқичида, боғланманинг эга аъвосидан чиқиб келиб вақтинча биркитилишини унутмаслик керак. Демак, бундай тузилган боғланмаларга қарата род жиҳатидан на мослашув ва на мувофиқлашув ҳақида гапириб бўлмайди.

Сон маъноси III шахс олмошларида тугалланма билан ифодаланади (он+0, он+а, он+о — он+и). Тусланадиган феъл кесимда ҳам сон маъноси (шахс маъноси билан биргаликда) тугалланма билан ифодаланади (прид+ёт — прид+ут каби). Модомики бундай предикатив боғланма аъзоларида сон маъноси грамматик кўрсаткич билан ифодаланар экан, бундай ифодаланишни мослашув деб баҳолашимиз лозим.

Шахс маъносининг ифодаланишида бошқача манзарани кўрамиз : олмош эгада бу маъно сўзшаклнинг асосидан англашилади, феъл кесимда бу маънони тусловчи (сон маъноси билан биргаликда) ифодалади. Демак, шахс маъносида мутаносиблик асос билан тугалланма орасида воқе бўлади. Бошқача қилиб айтсак, шахс маъносини эгада лексема (ёки лексеманинг олмоши), кесимда грамматик шакл билдиради. Модомики бу маънони эга ва кесимде грамматик шакллар ифодаламас экан, мослашув ҳақида гапириб бўлмайди. Эга билан кесим алоқасини мослашув дейишдан воз кечиб, мувофиқлашув деб қарашга худди шу ҳодиса асосий омиллардан бири қилиб олинини керак.

Хуллас, III шахс олмошининг бирлиги эга бўлиб, ҳозирги замон (кенг олсак, тусланадиган) феъли кесим бўлиб келадиган боғланма аъзолари орасида сонда мослашув, шахсда мувофиқлашув воқе бўлади, родда эса на мослашув ва на мувофиқлашув ҳақида гапириб бўлмайди.

"Рус грамматикаси"даги таҳлил қилинаётган параграфнинг иккинчи пунктида мувофиқлашув "сон формаларида ва шахсда" воқе бўлади дейилган, III шахсга қарата асли "шахсда мувофиқлашув, сонда мослашув воқе бўлади" дейиш тўғрироқ. Агар I, II шахс олмоши эга бўлиб, тусланадиган феъл кесим бўлиб келадиган боғланмалар билан чуқурроқ танишсак, юқоридаги фикримизга ишонч ортади.

I, II шахс birlik олмошларининг бош келиши шаклида (я, ти) тугалланма ажратилмайди, шахс ва сон маъноси асоснинг узидан англашилади, I, II шахс birlik тусловчилари (=у, =ю ; =шь , =шь , =ишь) шахс ва сон маъноларини сиқретик (жам ҳолда)

ифодалайди. Демак, бу ерда шахс ва сон маъноларининг ифодаланиши бўйича мутаносиблик эга вазифасидаги сўзшаклнинг асоси (лексема) билан кесим вазифасидаги сўзшакл таркибидаги грамматик кўрсаткич (морфема) орасида воқе бўлади: ҳам шахсда, ҳам сонда мувофиқлашув юз беради.

I, II шахс кўплик олмошларининг бош келишик шаклида тугалланма ажратилади (м-н , в-н); шахс маъноси асосдан англашилади, сон маъносини эса тугалланма ифодалайди. Бундай ҳолат айниқса вн олмошининг келишик шаклларида яққол кўринади: в-н , в-ас каби. Демак, мн, вн олмошлари таркибидаги тугалланма сон ва келишик маъноларини синкретик ифодалайди, шахс маъноси эса асосдан англашилади.

I , II шахс кўплик тусловчилари (=ём , =ем , =им ; =ёте , =ете , =ите) синкретик ҳолда шахс ва сон маъносини ифодалайди. Бу ерда шахс маъносининг ифодаланиши бўйича мутаносиблик эга вазифасидаги сўзшаклнинг асоси (лексема) билан кесим вазифасидаги сўзшаклнинг тугалланмаси (морфема) орасида воқе бўлади ; сон маъноси эса эга вазифасидаги сўзшаклда ҳам, кесим вазифасидаги сўзшаклда ҳам тугалланма (морфема) билан ифодаланади. Демак, бу тур предикатив боғланма аъзолари орасида сон жиҳатидан мослашув рўй беради, шахс жиҳатидан мувофиқлашув воқе бўлади.

Рус тилида предикатив боғланмалар ифодалайдиган яна бир маънонинг ҳам ҳисобга олиншини истар эдим. Маълумки, мн, вн ,они кишилик олмошлари, кўплик маъносидан ташқари, "камтарлик" (мн), "сизлаш" (вн, они) маъносини ифодалаш учун ҳам ишлатилади. Эгандан англашиладиган ана шундай модал маънони унинг кесимига қўшиладиган тугалланма ҳам ифодалайди, натижада бу жиҳатдан ҳам мослашув юз беради : Мы думаем (= Я думаю), Вы говорили (= Ты говорил).

Манзара яна ҳам тўлиқ акс этиши учун кесими от билан, сифат билан ифодаланадиган предикатив боғланмаларни ҳам қамраб олиш зарур (Бундай боғланмалар "Рус грамматикаси"нинг 232=, 234= параграфларида берилган, лекин негадир фақат III шахс кўринишларигина тилга олинган).

Бу тур предикатив боғланмаларнинг ҳозирги замон III шахс кўринишида кесим шахс жиҳатидан бетараф бўлади (эга ҳар хил

шахсни англатса ҳам, кесим унга қараб ўзгармайди); род, сон жиҳатидан эса мослашув воқе бўлади (кўпликда род ифодаланмайди); яна бир жиҳатдан - келишиқда ҳам мослашув қатнашади: Он красивый. Она красивая. Оно красивое. Они красивые. Он учитель. Она учительница. Они учителя || учительницы.

Бу тур предикатив боғланмаларнинг ҳозирги замон I, II шахс кўринишида ҳам кесим шахс жиҳатидан бетараф бўлади. Сон жиҳатидан мутаносиблик бирлик ва кўпликда фарқ қилади: бирликда сон жиҳатидан мувофиқлашув воқе бўлади (Я ёки Ты красивый каби), кўпликда эса мослашув юз беради (Мы ёки Вы красивые каби).

7

Энди предикатив боғланмаларнинг кўринишларини бирма-бир баҳолаб чиқайлик. Предикатив боғланмаларда эга билан кесим орасида қуйидагича муносабатлар юз беради:

1) шахс ва сонда мувофиқлашув воқе бўлади, род, модаллик ифодаланмайди:

Я работаю.	Я буду работать.
Ты работаешь.	Ты будешь работать.
Он работает.	Он будет работать.

Бунда шахс ва сон маъносини эга вазифасидаги сўзшаклнинг асоси, кесим вазифасидаги сўзшаклнинг тугалланмаси ифодалайди;

2) шахсда мувофиқлашув, сонда, модалликда мослашув воқе бўлади, род ифодаланмайди:

Мы работаем. Вы работаете.

Бунда шахс маъносини эга вазифасидаги сўзшаклнинг асоси, кесим вазифасидаги сўзшаклнинг тугалланмаси, сон ва модаллик маъноларини эса эгада ҳам, кесимда ҳам тугалланма ифодалайди (Кейинги пунктларда бундай изоҳларни келтирмадик).

3) шахсда мувофиқлашув, родда бетарафлик, сонда мослашув воқе бўлади, модаллик ифодаланмайди:

Он || Она работает. Он || Она будет работать.

4) шахсда мувофиқлашув, сонда, модалликда мослашув воқе бўлади, род ифодаланмайди:

Они работают. Они будут работать.

5) шахсда, родда бетарафлик, сонда мувофиқлашув воқе бўлади, модаллик ифодаланмайди:

Я работал || работала. Я должен || должна работать.

Ты работал || работала. Ты должен || должна работать.

6) шахсда бетарафлик, сонда, модалликда мослашув воќе бўлади, род ифодаланмайди:

Мы работали. Мы должны работать.

Вы работали. Вы должны работать.

7) шахсда бетарафлик, родда, сонда мослашув воќе бўлади, модаллик ифодаланмайди:

Он работал. Он должен работать.

8) шахсда бетарафлик, сонда, модалликда мослашув воќе бўлади, род ифодаланмайди:

Они работали. Они должны работать.

9) шахсда, родда бетарафлик, сонда мувофиқлашув, келишиқда мослашув воќе бўлади:

Я красивый || красивая. Я учитель || учительница.

Ты красивый || красивая. Ты учитель || учительница.

10) шахсда, родда бетарафлик, сонда мувофиқлашув воќе бўлади, келишиқда мослашув йўқолади:

Я был красивым || учителем.

Я была красивой || учительницей.

Ты был красивым || учителем.

Ты была красивой || учительницей.

11) шахс ва сонда мувофиқлашув, родда бетарафлик воќе бўлади, келишиқда мослашув йўқолади:

Я буду красивым || учителем.

Я буду красивой || учительницей.

Ты будешь красивым || учителем.

Ты будешь красивой || учительницей.

12) шахсда бетарафлик, сонда, модалликда ва келишиқда мослашув воќе бўлади; род ифодаланмайди ёки бетараф бўлади:

Мы красивые || учителя, учительницы.

Вы красивые || учителя, учительницы.

13) шахсда бетарафлик, сонда, модалликда мослашув воќе бўлади, келишиқда мослашув йўқолади, род ифодаланмайди ёки бетараф бўлади:

Мы были красивыми || учителями, учительницами.

Вы были красивыми || учителями, учительницами.

14) шахсда мувофиқлашув, сонда, модалликда мослашув воќе бўлади, келишиқда мослашув йўқолади, род ифодаланмайди ёки бетараф бўлади:

Мы будем красивыми || учителями, учительницами.

Вы будете красивыми || учителями, учительницами.

15) Шахсда бетарафлик, родда, сонда, келишиқда мослашув воқе бўлади:

Он красивый || учитель.

Она красивая || учительница.

Оно красивое.

16) Шахсда бетарафлик, родда, сонда мослашув воқе бўлади, келишиқда мослашув йўқолади:

Он был красивым || учителем.

Она была красивой || учительницей.

17) Шахсда мувофиқлашув, родда, сонда мослашув воқе бўлади, келишиқда мослашув йўқолади:

Он будет красивым .|| учителем.

Она будет красивой || учительницей.

18) Шахсда бетарафлик, сонда, модалликда, келишиқда мослашув воқе бўлади, род ифодаланмайди ёки бетараф бўлади:

Они красивые || учителя , учительницы.

19) Шахсда бетарафлик, сонда, модалликда мослашув воқе бўлади, келишиқда мослашув йўқолади, род ифодаланмайди ёки бетараф бўлади:

Они были красивыми || учителями , учительницами.

20) Шахсда мувофиқлашув, сонда, модалликда мослашув воқе бўлади, келишиқда мослашув йўқолади, род ифодаланмайди ёки бетараф бўлади:

Они будут красивыми || учителями, учительницами.

Предикатив боғланманинг бу 20 кўриниши ўзаро бирор жиҳати билан фарқланиб туради. Бундан қатъи назар, қуйидаги ҳолатларни таъкидлаш керак:

I. Шахс маъноси 12 қурилмада бетараф, 8 қурилмада мусбат ифодаланади. Ана шу саккиз қурилмада мувофиқлашув воқе бўлади: шахс маъноси эга вазифасидаги сўзшаклнинг асоси билан ва кесим вазифасидаги сўзшаклнинг тугалланмаси билан ифодаланади. Демак, қайси предикатив боғланмада кесим таркибида шахс=сон кўрсаткичи (тусловчи) қатнашса, яъни кесим шахс=сон маъносини ифодалашга қодир бўлса, уша предикатив боғланмада мувофиқлашув воқе бўлади. Бошқача айтсак, агар саналган қурилмалар таркиби-

даги кесим шахс=сон маъноси ифодалаб турса эди, бу қурилмаларнинг барчасида мувофиқлашув воқе бўлар эди.

2. Сон маъноси барча қурилмаларда мусбат ифодаланadi. Шулардан фақат бештасида (I=, 5=, 9=, 10=, II= пунктларда) сонда мувофиқлашув содир бўлади, қолган 15 қурилмада эса мослашув юз беради. Сон жиҳатидан мувофиқлашув бу маъно эга вазифасидаги сўзшаклнинг асосидан англашилганида воқе бўлади.

3. Род, модаллик, келишик маъноларининг ифодаланиши саналган қурилмалар учун умумий эмас. Шунда ҳам бу маънолар эга да ва кесимда тугалланма билан ифодаланadi, демак, мослашувни акс эттиради.

4. Икки (I=, II=) қурилмада мувофиқлашув шахс ва сонда, олти (2=, 3=, 4=, 14=, 17=, 20=) қурилмада фақат шахсда, уч (5=, 9=, 10=) қурилмада эса фақат сонда воқе бўлади.

5. Соф мувофиқлашув фақат икки (I=, II=) қурилмада мавжуд бўлиб, қолган қурилмаларда мослашув ҳам қатнашади.

6. Мувофиқлашув қатнашадиган ун бир пунктни истисно қилсак, қолган тур қурилмаларда таъкидланаётган маънолар бўйича мослашувнинг ўзи содир бўлади.

7. Қуриналики, предикатив боғланмани мослашув эмас, мувофиқлашув деб белгилашда эга билан кесимнинг шахс маъноси бўйича (қисман сон маъноси бўйича) мутаносиблашувига асосланишимиз мумкин; лекин бунинг ўзи барча предикатив боғланмаларни мослашувдан ажратиб олиш учун етарли эмас.

9

Предикатив боғланмининг эга аъзоси бош келишикда бўлади. Келишик от (исм) кесимда ҳам ифодаланadi, натижада келишик бўйича эга билан мослашув руй беради. Умуман, от кесимли предикатив боғланмаларни мослашув алоқаси доирасидан чиқаришга етарли асос йук. "Рус грамматикаси"нинг 2244- параграфида шу тур мисоллар келтирилмагани бежиз эмас.

Аён бўладики, рус тили бўйича мувофиқлашувни белгилашда барча тур предикатив боғланмалар эмас, балки кесими феъл билан ифодаланадиган предикатив боғланмалар назарда тутилиши лозим. Буларни ажратиб олгач, асосий диққат эганинг келишик шаклига қаратилиши зарур. Бош келишик эгани шакллантирувчи сифатида албатта қатнашади, боғланма аъзолари орасидаги синтактик алоқани таъминлайди (Келишикка нисбатан бу ерда бе-

таралик ҳақида гапириб бўлмайди). Эга-ифодалайдиган грамматик маънолар таркибида қатнаша туриб, кесим ифодалайдиган грамматик маъноларга бефарқ экан, келишик бундай предикатив боғланмаларни ҳақиқатда мослашув алоқасидан ажратиш учун асосий омиллардан бири бўлади ("Рус грамматикаси"да бу масала эътиборсиз қолдирилган).

Мувофиқлашувни мослашувдан ажратиш учун келишикнинг узи етарли эмас, маълум бир маънонинг эгада сўзшаклнинг асоси билан, кесимда грамматик кўрсаткич билан ифодаланишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Бош келишик ва "асос - тугалланма" муносабати кесими феъл билан ифодаланадиган барча предикатив боғланмаларга эмас, балки кесими тусланадиган феъл билан ифодаланадиган предикатив боғланмаларга хос. Рус тилида мувофиқлашув том маънода асли худди шу тур предикатив боғланмаларда юзага келади.

"Рус грамматикаси"нинг 1912= параграфида мослашув билан мувофиқлашувнинг қарқли белгилари деб қуйидагилар таъкидланган:

1) мослашувда тобе аъзонинг шакли ҳоқим аъзонинг шаклига буйсунади; эга ва кесим мувофиқлашувида эса уларнинг шакллари ўзаро нисбатли боғланади ("имеет место взаимное соотнесение форм"), лекин улар бири иккинчисига нисбатан на ҳоқим ва на тобе бўлмайди;

2) мослашувда бундай алоқа мослашувчи сўзларнинг барча шаклларида юз берилган: новый дом, нового дома, новому дому... мувофиқлашувда айнан шакллар нисбатли боғланади (Дом-новый);

3) мослашув алоқаси асосида бирикма ҳосил бўлади, бундай бирикма бош сўзининг шакли ўзгаришига буйсунган ҳолда турли шаклларга киради (новый дом, нового дома, новому дому...); бош бўлаклари бир-бири билан мувофиқлашувчи гап эса гап парадигмасига эга бўлади, шу парадигма қоидалари буйича турли шаклларга киради (Дом - новый ; Дом был новый || новым ; Дом будет новый || новым ...);

4) мослашувда (бирикмада) атрибутив (нопредикатив) муносабат юзага келади; мувофиқлашувда белги маълум бир замонга нисбат берилади, яъни предикатив алоқа юзага келади (3 : 94).

Биринчи пунктда айтилишича, мослашувда тобе аъзо билан ҳоким аъзо ажратилади; мувофиқлашувда эса на ҳоким ва на тобе аъзо бўлмайди. Унда предикатив боғланма аъзолари ўзаро тенг деб қараладими? Бундай деб қарашни истисно этишимиз лозим, чунки ҳар икки аъзоси бир хил грамматик шаклланидиган алоқада – мослашувда ҳам тенглик ҳақида гапирилмайди.

Предикатив боғланмада кесимга шахс=сон кўрсаткичи эгадан англашиладиган маънога (ёки назарда тутилган бажарувчига) қараб танлаб қўшилади. Маълум бир грамматик кўрсаткичнинг кесимга қўшилишини эга аъзо белгилар экан, кесимни шу жиҳатдан эгага тобе деб қараш шарт. Кесимда эга аъзонинг талаби билан танлаб ифодаланидиган маънолар шахс=сон маъноси билан чекланмаслигини юқорида кўрдик.

Гап бўлиш учун минимал зарурий бўлак – кесим, лекин шу ҳолат кесимни эгага тобелликдан халос этадими? Менингча, йўқ.

Юқоридаги таҳлилдан кўриниб турибдики, предикатив боғланма аъзоларининг грамматик шакллари орасида мослашув жуда кучли, қатор синтактик қурилмаларда фақат мослашувнинг ўзигина қатнашади. Шунга қарамай, эга билан кесим муносабатини мослашувдан чиқармоқчи бўлсак, бунга етарли ва ишончли далил келтиришимиз керак. Ана шундай далил бўлиб аввало шахс маъносининг ифода воситаларидаги фарқ хизмат қилади: эгада бу маънони сўзшаклнинг асоси, кесимда эса грамматик кўрсаткич ифодалайди; ана шундай мутаносибликни мослашувдан чиқариб, мувофиқлашув деб номлаш зарур. Бундай ҳолат қисман сон маъносининг ифода воситаларида ҳам намоён бўлади.

Умуман, "нисбатли боғланувчи формалар" ("взаимно соотносимые формы") тушунчаси тор бўлиб, асос билан тугалланма орасидаги мутаносибликни қамраб олмайди; агар эга билан кесим орасида грамматик кўрсаткичлар бўйича ўз берадиган алоқанигина ҳисобга олсак, бунда анъанавий мослашув ҳақидагина гапириш лозим; мувофиқлашувни грамматик кўрсаткичларнинг ўзи асосида мослашувдан ажратиб олиб бўлмайди.

Хуллас, предикатив боғланмани тобе алоқа тури деб қараш тўғри. Кесим – гапнинг грамматик маркази, предикацияни ифодаловчи минимал зарурий бўлак, лекин, барибир, эгага нисбатан тобе. Предикатив боғланма аъзолари орасидаги алоқани тобе алоқа туридан чиқариб, бундай боғланмада на тобеллик ва на ҳокимлик бўлмайди дейиш, синтактик алоқани аниқ номламай, муаллақ қилиб қўйиш – мақбул ҳукм эмас.

"Рус грамматикаси"даги 1912= параграфнинг иккинчи пунктига рози бўлсак, мувофиқлашув деб ажратилаётган предикатив боғланма аъзолари гўё ҳар хил шаклларга кира олмайди. Ахир "айни шу формаларда нисбатли боғланиш" мослашувда ҳам содир бўлади=ку, бундай боғланма аъзоларидан ҳар бири бошқа=бошқа шаклда эмас, балки мутаносиб шаклда боғланади=ку. Параграфнинг учинчи пунктида предикатив боғланма гап парадигмаси бўйича ўзгариши таъкидланади. Бу ўринда замон категорияси асосида фикр кiritилган, шунда ҳам III шахс бирлиги ифодаланадиган синтактик қурилмалар билангина чекланилган.

Агар кесими сифат билан ифодаланган гаплар доирасини феъл билан ифодаланадиган гаплар билан кенгайтирсак ва III шахс доирасини уч шахс доираси билан кенгайтирсак, унда бу параграфнинг иккинчи пунктига зарурият қолмаса керак.

Ўзига хос парадигма предикатив боғланмага қандай мансуб бўлса, мослашувли боғланмага ҳам худди шундай мансуб. Бундан қатъи назар, ўзига хос парадигмага эга эканлик мослашувдан мувофиқлашувни ажратиш учун асос бўла олмайди.

Таҳлил қилинаётган параграфнинг учинчи, тўртинчи пунктларида мувофиқлашув фақат предикатив боғланмани юзага келтириши, фақат предикатив боғланмада воқе бўлиши таъкидланади, бу фикрга муносабатимизни ўзбек тили ҳодисаларини баён этгач билдирамиз.

II. Ўзбек тилида кесимнинг эга билан мувофиқлашуви

Ўзбек тилшунослигида эга билан кесим муносабати ҳануз анъанага биноан мослашув деб талқин қилиб келинади. Тўғри, 70= йил "Рус грамматикаси" таъсирида (бириктик билан гап орасидаги фарқларни таъкидлаш муносабати билан) Фаттоҳ Абдуллаев координация терминини ишлатди (6 : 29), лекин кейинчалик бу масалага эътибор бўлмади. Координация терминидан А. Бердалиев ҳам ўз мақоласида фойдаланган, ammo у бу термин билан қўшма гапнинг предикатив аъзолари орасидаги алоқа турини номлайди (7 : 20-24). Айюб Ғуломов эга билан кесим алоқасини анъанавий йусида кенг тавсифлаб, бу ҳодисага янгича ёндашиш борлигини таъкидлайди ва координация терминини тилга олади (8 : 100). Координация терминини Аҳмад С. Ҳоев ҳам ишлат-

ган, шу билан бир қаторда "кесимлар .. эга вазифасида келган кишилик олмошлари билан шахс ва сонда мувофиқлашади", - деб ёзган (9 : 172). Бу олим мувофиқлашувни мослашувдан узил=кесил ажратмайди, аини вақтда мувофиқлашув билан мослашувни фарқлаш учун бошқача далил келтиради: русча сифатловчили бирикмаларда тобе аъзо (сифатловчи) ўзича мустақил ишлатилмайди, предикатив боғланмада эса тобе аъзо (кесим) ўзича мустақил ишлатилади. Бу фикр тўғри, лекин у боғланма аъзолари орасидаги алоқа турини белгилашга хизмат қилмайди.

Куриниб турибдики, эга билан кесим алоқасини янгича баҳолаш лозимлигини сезганмиз, лекин бу ишга жиддий киришганимиз йўқ. Мен ҳам ўзбек тилидаги мослашув алоқасини янгича баҳолашга интилиб, мақола эълон қилган эдим (10 : 28-33). Бу мақолада ўзбек тилида рус тилидаги сифатловчи билан сифатланмиш алоқасига тенг келадиган мослашув йўқ эканлиги, ўзбек тилида эга билан кесим алоқаси асли соф мослашув эмас, балки лексикограмматик мослашув экани асосланган бўлса ҳам, лекин анъанавий нуқтаи назардан узил=кесил воз кечилмаган.

2

Ўзбек тилидаги предикатив боғланманинг табиатини белгилаш учун дастлаб эганинг ифодаланиши билан танишиш керак. Шу муносабат билан биринчи галда кишилик олмошлари тузумини кузатиш лозим.

Маълумки, кишилик олмошлари уч шахс ва икки сон маъносини билдирувчи тузумни ташкил этади: мен - биз , сен - сиз , у - улар. Булардан сен, биз, сиз олмошлари =лар аффиксини олиб ҳам ишлатилади; шуни ҳисобга олсак, кишилик олмошлари тузумини қуйидагича кўрсатиш зарур:

мен	-	биз	-	бизлар
сен	-	сенлар	-	сиз- сизлар
у	-		-	улар

Биринчи стундаги олмошлар фақат бирлик маъносини, иккинчи, тўртинчи стундаги олмошлар фақат кўплик маъносини, учинчи стундаги олмошлар эса ўрни билан кўплик ёки бирлик маъносини ифодалайди. Демак, биз, сиз, улар олмошлари икки маъноли: биз 1, сиз 1, улар 1 - кўплик ифодалайди, биз 2 - "бирлик + камтарлик ёки гурурланиш", сиз 2, улар 2 - "кўплик + сизлаш" ифодаланади. Кўп маънолиликни ҳам ҳисобга олсак,

кишилик олмошлари тузуми шундай тус олади:

мен	-		биз I	-	биз 2	-	бизлар	
сен	-	сенлар	-	сиз I	-	сиз 2	-	сизлар
у			улар I	-	улар 2			

Кишилик олмошларининг бу тузумида шахс ва сон маъносининг, ўрни билан модалликнинг ифодаланиши қуйидагича:

1) мен, сен олмошларида шахс ва сон маъносини олмош асосининг ўзи англатади. Тарихан шахс маъносини бу олмошларнинг $|m|=$, $|c|=$ қисми, сон маъносини $=|n|$ қисми билдирган бўлса ҳам, ҳозирги тилда бу олмошлар таркиби маъноли қисмларга ажратилмайди.

2) биз, сиз олмошлари ҳам худди шундай баҳоланади: тарихан шахс маъносини бу олмошларнинг $|b|=$, $|c|=$ қисми, сон маъносини $=|z|$ қисми билдирган бўлса ҳам, ҳозирги тилда бу олмошлар маъноли қисмларга ажратилмайди.

3) биз, сиз олмошлари бирликни ифодалаш учун ҳам ишлатилгани сабабли, кўпликни очиқ ифодалаш мақсади билан бўлса керак, бу олмошларга лар аффиксини қўшиб ишлатиш юзага келган. Энди бундай ишлатишда (бизлар, сизлар) биз=, сиз= асослари шахс маъносини, лар аффикси эса сон маъносини ифодалайди, демак, бу ерда шахс ва сон маъноларини сўзшаклнинг бошқа=бошқа қисми билдиради.

4) III шахс олмоши (у) , I, II шахс олмошларидан фарқли ҳолда, кишилик=нарса олмоши дейилади (II : I5I). Бу олмош асли кўрсатиш олмошидан ўсиб чиққанини ҳисобга олиб, уни кишилик=кўрсатиш олмоши деб қараш ҳам мавжуд (II : 335). Ҳозирги узбек тилида у I кишилик=нарса олмоши билан у II кўрсатиш олмошини омонифодалар деб қарашга тарафдормиз (II : I5I).

У I кишилик=нарса олмошининг асоси, I, II шахс бирлик кишилик олмошларидан фарқли ҳолда, фақат шахс маъносини билдиради, сон маъносини унга қўшилаётган ноль кўрсаткичли морфема ифодалайди; бу ерда ноль кўрсаткичли морфема шу олмош асосига кўплик учун қўшилаётган лар аффикси билан зидланишда белгиланади: у + \emptyset \longleftrightarrow у + лар. Демак, III шахс кишилик=нарса олмошида шахс маъносини сўзшаклнинг асоси англатади, сон маъносини эса грамматик кўрсаткич ифодалайди.

5) биз 2 - бизлар, сиз 2 - сизлар зидланишда ҳам юқоридаги каби ҳодисани кўрамиз: биз 2 + \emptyset \longleftrightarrow биз 2 + лар, сиз 2 + \emptyset \longleftrightarrow сиз 2 + лар.

Хуллас: а) мен олмошигина =лар аффиксини олмайди, демак, сон шаклларида зидланиш йўқ, шунга кўра шахс ва сон маъносини бу олмошнинг асоси билдиради;

б) сен - сенлар , у - улар 1 , биз 2 - бизлар , сиз 2 - сизлар зидланишида шахс маъносини олмошнинг асоси англатади, сон маъносини морфема ифодалайди ;

в) сенлар - сизлар зидланишида сон (кўплик) маъноси аффикс ёрдамида ифодаланеди, модал маънодаги зидланиш ("сенлаш" - "сизлаш") олмош асосидан англашилади ;

г) биз 1 - биз 2 , сиз 1 - сиз 2 , улар 1 - улар 2 зидланишида "кўплик" маъносиди ишлатилиш бирламчи бўлиб, "кўплик" яқна шахсга кўчириб ишлатилиши натижасида "бирлик" маъноси юзага келган, бу "бирлик" маъноси модал маъно билан биргаликда ифодаланган: биз 1 ("кўплик") - биз 2 ("бирлик + камтарлик") , сиз 1 ("кўплик") - сиз 2 ("бирлик + сизлаш") , улар 1 ("кўплик") - улар 2 ("бирлик + сизлаш") ;

д) биз 1 - бизлар , сиз 1 - сизлар қатори синонимияга - кўпликнинг икки хил ифодасига тенг.

Энди III шахс доирасида эганинг, кишилик=нарса олмошидан ташқари, қайси туркум сўзшакллари билан қандай ифодаланишига диққат қилайлик. Эганинг асосий ифода материали - от лексемалар. Баъзи сабабларга кўра юз берадиган чекинишларни ҳисобга олмасак, от лексема грамматик сон категориясининг ҳар икки шаклида ишлатилади, демак, шахс (III шахс) маъносини лексема англатса, сон маъносини морфема ифодалайди.

Эганинг ифода материали бўлиб келадиган сўзшаклларнинг иккинчи гуруҳини от табиатли олмошлар (сўроқ, бўлишсизлик, гумон, белгилаш олмошларининг от турлари) ташкил этади. Булардан бўлишсизлик олмошлари фақат бирлик шаклида, қолганлари эса сон категориясининг ҳар икки шаклида ишлатилади.

Жамловчи сон, феълнинг ҳаракат номи шакли ҳам от табиатли бўлиб, булар сон категориясининг фақат бирлик шаклида ишлатилади.

Эганинг ифода материали бўлиб отлашган сўзшакл ҳам келади: сифат, соннинг жамловчи сондан бошқа турлари, кўрсатиш олмошлари, феълнинг сифатдош шакли ва бошқалар.

Эганинг эгалик аффикси (нисбатловчи) олган ўз сўзи, ҳамма каби белгилаш олмоши, саноқ сон ва жамловчи сон билан ифодаланиши алоҳида ёнчашувни талаб қилади. Булардан ўз сўзи

нисбатловчиларнинг бирлик ва кўплик аффиксларини олиб келадди, ҳамма каби белгилаш олмоши, санок сон ва жамловчи сон эса нисбатловчиларнинг фақат кўплик аффиксларини олади.

3

Кесимнинг эга билан алоқаси кесим бўлиб келадиган сўзшакл таркибидаги тусловчиларда намоён бўлади. Шунга кўра тусловчиларнинг ўзбек тилидаги субпарадигмалари билан танишиб чиқиш керак.

Феъл кесимгагина хос субпарадигма деб аввало буйруқ=истак майлига хосланган тусловчилар тузумини келтириш лозим:

I	кел + ай(ин)	кел + айлик
	ўқи + й(ин)	ўқи + йлик
II	кел + Ø	кел + ингиз
	гин	инглар
	инг	ларинг
III	кел + син	кел + син + лар
		иш + син

Келай, уқий кабиларни қиёслаш бу морфеманинг ифода жиҳати й фонемасига тенг эканини, а унлиси асос охиридаги ва морфема бошидаги ундоларни қовуштирувчи (ортгирма) товуш эканини кўрсатади (Бундай вазифада одатда и унлиси келади, бу ерда а унлиси деб белгиланган; жонли сўзлашувда барибир и унлиси талаффуз қилинади: келий, айтий каби).

=й морфемасини =йлик аффикси билан қиёсласак, =й морфемаги шахс маъносини ифодалаш ифода бўлади. Бу ердаги зидланишда бирлик ноль кўрсаткичли морфема билан, кўплик эса =лик аффикси билан ифодаланаётир (Асли бу аффикс I шахс кўплиги маъносини ифодаловчи =к аффикси билан боғланса керак: бордик каби. Жонли сўзлашувда ва бошқа туркий тилларда келийик каби талаффуз ҳам мавжуд).

=йин аффиксини =йлик аффикси билан қиёсласак, =йин таркиби икки қисмга ажралишини кураимиз: |й|= қисми I шахс маъносини, =|н| қисми бирлик маъносини ифодалайди.

Тусловчиларнинг бу субпарадигмасида I шахс кўрсаткичларидаги бундай зидланиш II шахс кўрсаткичларида бошқача тус олган. Бу шахс бирлигининг кўрсаткичлари учта бўлиб, узаро қуйидагича ички зидланиш ҳосил этади:

кел + Ø	-	"қатъий"	-	"сенлаш"
гин	-	"илтимос"	-	"сенлаш"
				↓
инг	-		-	"сизлаш"

Бу курсаткичлардан =гин I шахсининг =ин аффикси билан боғланиши кўриниб турибди: =й + ин, =г + ин. Агар бу аффиксини тарихан икки қисмдан таркиб топган десак, унда |г|= қисми шахс маъносини, =|н| қисми бирлик маъносини ифодаловчи бўлиб чиқади. Аммо бундай қисмларга ажратишни шу шахсининг кўplik аффикси қувватлаб турмайди, чунки кўplik аффикси бирлик аффиксининг бошқа кўриниши асосида шаклланган:

кел + инг + Ø	—	кел + инг + из
		инг + лар
		лар + инг

Куринадики, =инг аффикси II шахс маъносини ифодалайди, бирлик маъноси эса ноль курсаткичли морфема билан ифодаланади, буни кўplik маъноси махсус курсаткич билан ифодаланиши асосида белгилаймиз.

II шахс кўплигининг курсаткичлари таркибида =инг қисми II шахс маъносини ифодалайди, кўplik маъноси эса =из қисми ёки =лар аффикси билан ифодаланади. Булардан =из - кўplik кишилик олмошлари (сиз, сиз), кўplik нисбатловчилари (=миз, =нгиз), кўplik тусловчилари (=миз, =сиз, =нгиз) таркибидаги кўplik курсаткичининг ўзи. Куринадики, бу аффиксларнинг барчаси - бир манбанинг ҳосилалари. Шу нуқтаи назардан қараганда, II шахс тусловчиси таркибидаги =лар аффикси бошқа бир ҳодисага - от лексемалардаги сон категориясига мансуб бўлиб, тусловчилар тузумига маъдум мақсадни кўзлаб киритилган.

II шахс кўплигининг курсаткичлари узаро қуйидагича зидланади:

кел + инг + из 1	"кўplik"	, бетараф
инг + из 2	"бирлик"	, "сизлаш"
инг + лар	"кўplik"	, "сизлаш"
лар + инг	"кўplik"	, "сенлаш"

Куринадики, =лар аффикси икки маънони ифодалашга хизмат қилдирилган: кўplik + модал маъно. Модал маъноларни ("сизлаш" ва "сенлаш" маъноларини) ифодалашга =лар аффиксини

шахс кўрсаткичидан кейин ва олдин қўйиш орқали эришилган.

III шахс тусловчиси шаклан I, II шахс бирлигининг =йин, =гин кўрсаткичларига ухшайди. Агар бу аффиксни ҳам маъноли қисмларга ажратиш мумкин деб қарасак, унда {с|= қисми III шахс маъносини, =|н| қисми birlik маъносини ифодаловчи бўлиб чиқади. Лекин ҳозирги ўзбек тилида, худди =гин аффиксида бўлганидек, =син аффикси ҳам маъноли қисмларга ажратилмайди, чунки бу шахснинг кўплик кўрсаткичи буни қувватлаб турмайди. Сон маъносининг III шахсда ифодаланиши I, II шахсларда ифодаланишидан кескин фарқ қилади: III шахсда сон жиҳатидан муқим зидланиш йук, шу сабабли =син аффикси сон жиҳатидан бетараф.

Тўғри, III шахс кўрсаткичи =синлар шаклида ҳам ишлатилади, лекин бу кўрсаткични кўплик маъноси учун (Уқитувчилар келсинлар каби) қўйиш сунъийликка олиб келади (Бундай сунъийлик рус тилидан таржималарда, матбуотда учраши кўп марта таъкидланган, =синлар кўрсаткичини бундай сунъий ишлатишдан тийилиш зарур).

Ўқоридаги сунъий ҳодисадан қатъи назар, =синлар кўрсаткичининг ўз табиий ишлатилиш ўрни бор: Опам келсинлар каби. Бундай ишлатишда =лар кўплик маъносини эмас, балки модал маънони ("сизлаш"ни) ифодалайди; =синлар кўрсаткичи III шахс бирлигининг "сизлаш" шакли деб қаралади.

III шахсда кўплик маъносини =ш аффикси билан ифодалаш ҳам мавжуд: боришсин каби. Бу аффикс асли биргалик аффиксидан ўсиб чиққан бўлиб, =ишсин кўрсаткичи таркибидagi =ш аффиксини биргалик аффикси деб эмас, балки кўплик аффикси деб баҳолаш лозим. Чунки, биринчидан, маънода кескин фарқ воқе бўлган ("бирлик" - "кўплик"), иккинчидан, =ш биргалик ясовчиси ҳар уч шахс тусловчисидан олдин келаверади, =ш кўплик аффикси эса фақат III шахс тусловчиси билан биргаликда ишлатилади, учинчидан, бундай =ш аффикси =лар аффикси билан синонимия ҳосил этади, тўртинчидан, бундай =ш аффикси биргалик ясовчиси ифодаламайдиган яна бир маънони - модал маънони ("сизлаш"ни) ифодалашга хизмат қилади (Асли шу "сизлаш" маъносини ифодалаш - бу аффиксининг шахс кўрсаткичи таркибидagi асосий вазифаси).

Айтилганларни ҳисобга олиб III шахс тусловчиларининг ички зидланишини шундай кўрсатиш мумкин:

кел + син	-	бетараф	-	бетараф
син + лар 1	-	"куплик"	-	бетараф - сунъий
син + лар 2	-	"бирлик"	-	"сизлаш"
иш 1 + син	-	"куплик"	-	бетараф - табиий
иш 2 + син	-	"бирлик"	-	"сизлаш"

4

Безъ кесимгагина хоо лна бир субпарадигма - =ди эамон ясовчисидан кейин кушиладиган тусловчилар тузуми:

I келди + иш - (баъзан -миз)

II + иш - иш + из

иш + лар 1

лар 1 + иш

лар 1 + иш + из

III келди + иш

иш + лар 2

Бу субпарадигмада I шахсинг бирлик ва куплик курсаткичлари айни вақтда шахс ва сон маъносини ифодалайди: =м - =к. Агар =м ва иксини =миз аффиксига қийсласак, =м асли I шахс маъносини ифодалашни курамыз, унда =з купликни, ноль курсаткич эса бирликни ифодалаш аён булади. Лекин =м -- =к зидланшига бундай ёндашиш имконияти йук.

II шахсинг =иш курсаткичи шахс маъносини ифодалайди, сон маъноси эса ноль курсаткичи, бунини шу шахсинг куплик курсаткичларига қийсан белгилаймиз.

II шахс куплиги турт курсаткич билан ифодаланиб, улар узаро қуйидагича муносабат ҳосил этади:

келди + иш + из 1 - "куплик" - бетараф

иш + из 2 - "бирлик" - "сизлаш"

иш + лар 1 - "куплик" - "сизлаш"

лар 1 + иш - "куплик" - "сенлаш"

лар 1 + иш + из - "куплик" - "сизлаш"

Куринадики =иш курсаткичи икки маъноли: 1) куплик ифодаланади, бунда модаллик бетараф булади, 2) бирлик ифодаланади, бунда модаллик маъно ("сизлаш") ҳам ифодаланади. Қолган уч курсаткич куплик маъносини ифодалайди, узаро фарқ модаллик маънода намоён булади.

хусусиятларини айнан акс эттиради. Қайтариқнинг олдини олиб, буларни таълим қилмадик.

II шахс кўрсаткичлари бу уч кўринишда ўзаро фарқли: биринчи кўринишда III шахснинг бирлиги =ди аффикси билан ифодаланса, қолган икки кўринишда ноль кўрсаткичли морфема билан ифодаланadi. III шахснинг =ди аффикси асли сон жиҳатидан бетараф: бирликдаги эга билан ҳам, кўпликдаги эга билан ҳам ишлатила-веради. Худди шундай хусусият III шахснинг ноль кўрсаткичли шак-лига ҳам хос.

Бу кўрсаткичлар =лар олиб ишлатилади, лекин бунда =лар аф-фикси "кўплик"ни эмас, "сизлаш"ни ифодалашга хизмат қилади.

III шахснинг кўплиги учинчи кўринишда умуман ифодаланмайди; биринчи, иккинчи кўринишда =ш аффикси ёрдамида ифодаланadi. III шахс тусловчилари таркибда қатнашадиган бу аффикс асли бир-галлик ясовчисидан ўсиб чиқгани сабабли сўзшакл таркибида =ш, =ган каби замон ясовчисидан олдин ўрин олади, шахс кўрсатки-чи замон ясовчисидан кейин қойлашади: бор + иш + ди, бор + иш + ган + ш.

III шахснинг =ш + .. + ди, =ш + .. ш шакллари икки маъ-ноли: =ш 1 + .. + ди - "кўплик" -- бетараф; =ш 2 + .. + ди - "би-лик" - "сизлаш".

6

Нижоят, кесимда шахс=сон маъноси синтактик қурилма таркиби-да нисбатловчи билан ҳам ифодаланadi:

келган + им - имиз 1 йўқ

имиз 2

инг - ингиз 1

ингиз 2

и - лари 1

лари 2

келиши + им - имиз 1 керак

имиз 2

инг - ингиз 1

ингиз 2

и - лари 1

лари 2

Расоланинг кейинги бўлимида нисбатловчилар махсус баён қи-лингани сабабли бу ўринда маъвалнинг ўзини келтириш билан чек-ландик.

Энди предикатив боғланмада эга билан кесим орасида воқе бўладиган маъно муносабатларини куриб чиқайлик. Бош келишиқдаги сўзшакл билан ифодаланадиган эга ва тусловчили сўзшакл билан ифодаланадиган кесим орасида шахода, сонда (урни билан модалликда) воқе бўладиган мутаносиблик ўзбек тили предикатив боғланмаларида қуйидагича:

I. Шахсда ва сонда мувофиқлашув юзага келади, модаллик ифодаланмайди:

I. Мен кел + ай(ин), Биз I кел + айлик I ; Сен кел + Ø || кел + гин , Сиз I кел + ингиз I .

2а. Мен келди + м , Биз I келди + к I || миз I ; Сен келди + нг , Сиз I келди + нгиз I .

2б. Мен келса + м , Биз I келса + к I ; Сен келса + нг , Сиз I келса + нгиз I [керак] , [бўлади] .

3а. Мен кела + ман , Биз I кела + миз I ; Сен кела + сан , Сиз I кела + сиз I .

3б. Мен келган + ман , Биз I келган + миз I ; Сен келган + сан , Сиз I келган + сиз I .

3в. Мен ўқитувчи + ман , Биз I ўқитувчи + миз I ; Сен ўқитувчи + сан , Сиз I ўқитувчи + сиз I .

4а. Мен келган + им йўқ , Биз I келган + имиз I йўқ ; Сен келган + инг йўқ , Сиз I келган + ингиз I йўқ .

4б. Мен келиш + им керак , мумкин ; Биз I келиш + имиз I керак , мумкин ; Сен келиш + инг керак , мумкин ; Сиз I келиш + ингиз I керак , мумкин .

II. Шахсда , сонда ва модалликда мувофиқлашув воқе бўлади:

I. "Камтарлик" ёки "гурурланиш" ифодаланади: I) Биз 2 кел + айлик 2 ; 2а) Биз 2 келди + к || миз 2 ; 2б) Биз 2 келса + к ; 3а) Биз 2 кела + миз 2 ; 3б) Биз 2 келган + миз 2 ; 3в) Биз 2 ўқитувчи + миз 2 ; 4а) Биз 2 келган + имиз 2 йўқ ; 4б) Биз 2 келиш + имиз 2 керак .

2. "Сизлаш" ифодаланади: I) Сиз 2 кел + инг || нгиз 2 ; 2а) Сиз 2 келди + нгиз 2 ; 2б) Сиз 2 келса + нгиз 2 ; 3а) Сиз 2 кела + сиз 2 ; 3б) Сиз 2 келган + сиз 2 ; 3в) Сиз 2 ўқитувчи + сиз 2 ; 4а) Сиз 2 келган + ингиз 2 йўқ ; 4б) Сиз 2 келиш + ингиз 2 керак .

III. Шахсда , сонда мувофиқлашув , модалликда мослашув воқе бўлади. Бунда эга таркибидаги лар II хурмат шакли билан мосла-

шув кесим таркибидаги:

1. =лар 2 аффикси ёрдамида амалга оширилади: 1) Опам + лар $\bar{\Pi}$ кел + син + лар 2 ; 2а) Опам + лар $\bar{\Pi}$ келди + \emptyset + лар 2 ; 2б) Опам + лар $\bar{\Pi}$ келса + \emptyset + лар 2 ; 3а) Опам + лар $\bar{\Pi}$ кела + ди + лар 2 ; 3б) Опам + лар $\bar{\Pi}$ келган + \emptyset + лар 2 ; 3в) Опам + лар $\bar{\Pi}$ ўқитувчи + \emptyset + лар 2 ; 4а) Опам + лар $\bar{\Pi}$ келган + лари 2 йўқ ; 4б) Опам + лар $\bar{\Pi}$ келиш + лари 2 керак ;

2. =ш 2 аффикси ёрдамида амалга оширилади: 1) Опам + лар $\bar{\Pi}$ кел + иш 2 + син ; 2а) Опам + лар $\bar{\Pi}$ кел + иш 2 + ди + \emptyset ; 2б) Опам + лар $\bar{\Pi}$ кел + иш 2 + са + \emptyset ; 3а) Опам + лар $\bar{\Pi}$ кел + иш 2 + а + ди ; 3б) Опам + лар $\bar{\Pi}$ кел + иш 2 + ган + \emptyset ; 4) Опам + лар $\bar{\Pi}$ кел + иш 2 + ган + и йўқ.

IV. Шахсда, сонда мувофиқлашув воқе бўлади, модаллик I "сизлаш") фақат кесимда ифодаланади:

1. =лар 2 аффикси ёрдамида ифодаланади: 1) Опам + \emptyset кел + син + лар 2 ; 2а) .. келди + \emptyset + лар 2 ; 2б) .. келса + \emptyset + лар 2 ; 3а) .. кела + ди + лар 2 ; 3б) .. ўқитувчи + \emptyset + лар 2 ; 4а) .. келган + лар 2 + и йўқ ; 4б) .. келиш + лар 2 + и керак.

2. =ш 2 аффикси ёрдамида ифодаланади: 1) Опам + \emptyset кел + иш 2 + син ; 2а) .. кел + иш 2 + ди + \emptyset ; 2б) .. кел + иш 2 + са + \emptyset ; 3а) .. кел + иш 2 + а + ди ; 3б) .. кел + иш 2 + ган + \emptyset ; 4) .. кел + иш 2 + ган + и йўқ.

V. Шахсда, модалликда ("сенлаш"да) мувофиқлашув юз беради, сонда мослашув йўқолади (куплик фақат эгада ифодаланади): 1) Сен + лар I кел + \emptyset || гин ; 2а) .. келди + нг ; 2б) .. келса + нг ; 3а) .. кела + сан ; 3б) .. келган + сан ; 3в) .. ўқитувчи + сан ; 4а) .. келган + инг йўқ ; 4б) .. келиш + инг керак.

VI. Шахсда мувофиқлашув, сонда ва модалликда мослашув воқе бўлади:

A. $\bar{\Pi}$ шахснинг куплигида кесим таркибидаги =лар 2 аффикси :

1. "Сизлаш" маъносини ифодалашга хизмат қилади: 1) Сиз + лар I кел + ингиз I + лар 2 ; 2а) .. келди + ингиз 2 + лар 2 ; 2б) .. келса + ингиз I + лар 2 ; 3а) .. кела + сиз I + лар 2 ; 3б) .. келган + сиз I + лар 2 ;

Зв) .. ўқитувчи + сиз I + лар 2 ; 4а) .. келган + лар 2 + ингиз I йўқ ; 4б) .. келиш + лар 2 + ингиз I керак .

2. "Сенлаш" маъносини ифодалашга хизмат қилади: 1) Сен + лар I кел + инг + лар 2 ; .. кел + лар 2 + инг ; 2а) .. келди + инг + лар 2 ; .. келди + лар 2 + инг ; 2б) .. келса + нг + лар 2 ; .. келса + лар 2 + инг ; 3а) .. кела + сан + лар 2 ; 3б) .. келган + сан + лар 2 ; 3в) .. ўқитувчи + сан + лар 2 ; 4а) .. келган + лар 2 + инг йўқ ; 4б) .. келиш + лар 2 + инг керак .

Б. III шахснинг бирлигида "сизлаш" маъносини кесим таркибида:

I.. =лар 2 аффикси ифодалайди: 1) Улар 2 кел + син + лар 2 ; 2а) .. келди + \emptyset + лар 2 ; 2б) .. келса + \emptyset + лар 2 ; 3а) .. кела + ди + лар 2 ; 3б) .. келган + \emptyset + лар 2 ; 3в) .. ўқитувчи + \emptyset + лар 2 ; 4а) .. келган + лар 2 + и йўқ ; 4б) .. келиш + лар 2 + и керак .

2. =ш 2 аффикси ифодалайди: 1) Улар 2 кел + иш 2 + син ; 2а) .. кел + иш 2 + ди + \emptyset ; 2б) .. кел + иш 2 + са + \emptyset ; 3а) .. кел + иш 2 + а + ди ; 3б) .. кел + иш 2 + ган + \emptyset ; 4) .. кел + иш 2 + ган + и йўқ .

УII. Шаҳода мувофиқлашув, сонда мослашув юзага келади, модаллик ифодаланмайди: 1) Бизлар кел + айлик ; Сизлар кел + ингиз I ; 2а) Бизлар келди + к I || миз I ; Сизлар келди + нгиз I ; 2б) Бизлар келса + к I || миз I ; Сизлар келса + нгиз I ; 3а) Бизлар кела + миз I ; Сизлар кела + сиз I ; 3б) Бизлар келган + миз I ; Сизлар келган + сиз I ; 3в) Бизлар ўқитувчи + миз I ; Сизлар ўқитувчи + сиз I ; 4а) Бизлар келган + имиз I йўқ ; Сизлар келган + ингиз I йўқ ; 4б) Бизлар келиш + имиз I керак ; Сизлар келиш + ингиз I керак .

УIII. Шаҳода мувофиқлашув юз беради, кесим сон жиҳатидан бетараф булади, модаллик ифодаланмайди: 1) У кел + син ; Улар I кел + син ; Ҳамма кел + син ; 2а) У келди + \emptyset ; Улар I келди + \emptyset ; Ҳамма келди + \emptyset ; 2б) У келса + \emptyset ; Улар I келса + \emptyset ; Ҳамма келса + \emptyset ; 3а) У кела + ди ; Улар I кела + ди ; Ҳамма кела + ди ; 3б) У келган + \emptyset ; Улар I келган + \emptyset ; Ҳамма келган + \emptyset ; 3в) У ўқитувчи + \emptyset ; Улар I ўқитувчи + \emptyset ; Ҳамма ўқитувчи + \emptyset ; 4а) У келган + и йўқ ; Улар I келган + и йўқ ; Ҳамма келган + и йўқ ; 4б) У келиш + и керак ; Улар I келиш + и керак ; Ҳамма келиш + и керак .

IX. Шахса, сонда (агар ифодаланса, модалликда) мослашув воқе бўлади. Бундай ҳолат эга вазифасида нисбатловчи олган уз сўзи, ҳамма каби олмош, шунингдек саноқ сон ва жамловчи сон келганида юз беради; шунда эга таркибидаги нисбатловчига кесим таркибидаги тусловчи мослашади. Қўринадикки, мутаносиблик бундай предикатив боғланмаларда грамматик кўрсаткичлар орасида юзага келади, шунга кўра мослашув воқе бўлади. Тўғри, эга таркибида нисбатлаш категориясининг, кесим таркибида эса туслаш категориясининг кўрсаткичи, демак, бошқа=бошқа грамматик категорияларнинг кўрсаткичлари қатнашади, лекин улар айна бир маъноларни – шахс ва сон маъноларини, шунингдек модал маънони ифодалашга хизмат қилади. Шу уч маънонинг ифодаланиши бўйича бу тур предикатив боғланмаларда мослашув рўй беради.

Қуйида уз сўзи эга бўлиб келадиган предикатив боғланмаларни қисман келтирамиз:

- | | | |
|----------------------------|-----|-----------------------------|
| 1) Уз + им кел + ай(ин) | - | Уз + имиз 1 кел+айлик 1 |
| | | Уз + имиз 2 кел+айлик 2 |
| Уз + инг кел + Ø | | Уз+ ингиз 1 кел+ингиз 1 |
| | гин | Уз+ ингиз 2 кел+ ингиз 2 |
| | | Уз +ингиз 2 кел + инг |
| | | Уз+ ларинг кел+ ларинг |
| Уз + и кел + син | | Уз + лари 1 кел + син |
| | | Уз + лари 1 кел+иш 1+син |
| | | Уз+лари 2 кел+син +лар 2 |
| | | Уз+лари 2 кел+иш 2 +син |
| 2а) Уз +им келди+ м .. | | Уз+имиз 1 келди+ к 1 .. |
| 2б) Уз + им келса+м .. | | Уз+имиз 1 келса+ к 1 .. |
| 3а) Уз+им кела+ ман .. | | Уз+имиз 1 кела+миз 1 .. |
| 3б) Уз+им келган+ман .. | | Уз+имиз 1 келган+миз 1 .. |
| 3в) Уз+им ўқитувчи+ман .. | | Уз+имиз 1 ўқитувчи+миз 1 .. |
| 4а) Уз+им келган+им йўқ .. | | Уз+имиз 1 келган+имиз 1 |
| | | Йўқ .. |
| 4б) Уз+им келиш+им керак.. | | Уз+имиз 1 келиш+имиз 1 |
| | | керак .. |

Бундай предикатив боғланмаларда III шахс тусловчиси сон жиҳатидан бетаъриф эканини назардан соқит қилсак, бошқа шаклларда мослашув амалга ошади.

Ҳамма каби олмош жам маъносини англатгани сабабли нисбатловчиларнинг фақат кўплик шаклларини олади, шунга мувофиқ

унга кесим бўлиб келган сўзшакл ҳам фақат кўплик тусловчиларини олади. Бошқа жиҳатлари билан бу тур предикатив боғланмадаги мослашув эга бўлаги уз сўзи билан ифодаланган предикатив боғланмадан фарқ қилмайди: Ҳамма + миз I кел + айлик I ; .. келди + к I .. ; .. келса + к I .. ; кела + миз I ; .. келган + миз I ; .. ўқитувчи + миз I ; .. келган + имиз I йўқ ; .. келиш + имиз I керак ...

Эга бўлаги санок сон, жамловчи сон билан ифодаланадиган предикатив боғланмада мослашув эга бўлаги ҳамма олмоши билан ифодаланадиган предикатив боғланмадаги ҳолатга айнан тенг: Икки + миз I || Икков + имиз I кел + айлик I ...

Ўқоридаги уч тур қурилмада асли эга кишилик олмоши билан ифодаланади: Мен ўзим келай каби. Лекин бундай уч аъзоли қурилма нутқда оз учрайди, кўпинча икки аъзоли ҳолатда намоён бўлади, эга вазифасидаги кишилик олмоши қатнашми й, бу вазифа таъкидловчига юкланади: Ўзим келай каби (II : 173).

Ў. Кесим эгага сонда мослашади, шахсда бетараф бўлади, модаллик ифодаланмайди:

Ўқитувчи + Ø	мен + ман	Ўқитувчи + лар	биз + миз
	сен + сан		сиз + сиз
	у + Ø		улар + Ø

Бу тур предикатив боғланмада кишилик олмоши билан ифодаланган кесим шахс маъносини икки марта – асос ва морфема ёрдамида билдиришига қарамай, бу жиҳатдан эга билан мувофиқлашмайди.

8

Ўқоридаги тасвирдан баъзи хулосалар чиқарайлик:

1. IX тур предикатив боғланмада эганинг ифода материали сабабли эга таркибидаги нисбатловчи билан кесим таркибидаги тусловчи шахсда, сонда, модал маънода мослашади.

2. X тур предикатив боғланмада эга ва кесимнинг ифода материали сабабли кесим эгага сонда мослашади, шахсда бетараф бўлади, модаллик ифодаланмайди.

3. Қолган саккиз тур предикатив боғланмада кесимдаги тусловчи ифодалайдиган шахс маъноси эга вазифасидаги сўзшаклнинг асосидан англашиладиган шахс маъносига мувофиқлашади.

4. Бу саккиз тур предикатив боғланмада н турттасида (I , II , III , IV) сонда мувофиқлашув юзага келади, икки турида (V , VI) сонда мослашув аз беради, бир турида (VII) сонда

мослашув йўқолади, бир турида (VIII) кесим сон жиҳатидан бетараф бўлади.

5. Модаллик бу саккиз тур предикатив боғланманинг учтасида (I , VI , VIII) ифодаланмайди, қолган беш турнинг икkitасида (II , V) модалликда мувофиқлашув, икkitасида эса (III , VI) мослашув воқе бўлади, биттасида (IV) модаллик фақат кесимда ифодаланadi.

6. Айни вақтда ҳам шахсда, ҳам сонда мувофиқлашув тўрт тур (I , II , III , IV) предикатив боғланмада юзага келади; бир (V) тур боғланмада мувофиқлашув шахс ва модалликда, яна бир (VI) тур боғланмада уч маънода – шахс, сон, модалликда руй беради.

7. Хуллас, мувофиқлашув ҳодисаси ўн тур предикатив боғланмадан саккиз турида ўз аксини топади. Асли предикатив боғланмаларни мослашув деб талқин этишдан воз кечиb, мувофиқлашув деб талқин этиш худди шу тур предикатив боғланмалар асосида амалга оширилиши тўғри.

8. Предикатив боғланмаларда мослашувнинг ҳам қатнашуви бундай боғланмаларга нисбатан мослашув ҳодисаси ҳақида ганиришдан воз кечиb бўлмаслигини кўрсатади.

9. Мувофиқлашув ёки мослашув қай даражада қатнашишидан қатъи назар, бу ўн тур предикатив боғланмани ўзаро бирлаштириб турадиган ҳодиса – эга вазифасидаги сўзшаклнинг бош келишиги. Бу келишик предикатив боғланма аъзоларини боғлашда қатнашади-ю, лекин э.а билан кесимнинг мутаносиблигида иштирок этмайди. Шу билан бирга, кесимда ифодаланадиган майл, замон каби грамматик маънолар ҳам бундай боғланма аъзолари мутаносиблигида қатнашмайди. Ана шу ҳолатлар эга билан кесим муносабатини мослашув деб эмас, мувофиқлашув деб баҳолашни тақозо этади.

III . Ўзбек тилида қаралмишнинг қаратувчи билан мувофиқлашуви

I

Ўзбек тилшунослигида қаратувчи-қаралмиш боғланмасини илмий талқин этиш Айбў Фуломнинг кандидатлик диссертациясидан бошланган (12). Қаратувчили боғланма шундан бери мослашувни акс эттирадиган бирикма деб талқин қилинади. Шу билан бирга,

айрим асарларда бошқачароқ нуқтаи назар ҳам айтилди. Масалан, Ҳ. Мамадов билан А. Бердиалиевлар ўз мақоласида ўзбек тилида "Мослашув эса фақат предикатив (гап) характеридаги конструкциялар учунгина хос бўлиб, улар сўз бирикмаларининг қаратқичли тури учун умумий хусусият эмасдек", - деб ёзадилар (13 : 65). Бу авторлар сизнинг бахтингиз, бизнинг қишлоғимиз каби боғланмаларда мослашув мавжудлигини инкор этмайдилар, фақат бундай боғланмалар "компонентларининг мослашишини сийрак учрайдиган алоҳида ҳолатлар" деб қарайдилар (13 : 65). Бирикмаларда мослашув йўқ деган ҳукми чиқаришда бу авторлар колхоз боғи, студентлар шаҳарчаси каби бирикмаларни келтириб, бундай "бирикмаларда компонентларнинг грамматик жиҳатдан мослашиши зарурий ҳолат сифатида талаб қилинмайди", - деб фикр юритадилар (13: 65). Қўрииб турибдики, мақолада сизнинг бахтингиз каби қаратувчили боғланмаларда мослашув тан олиниб, колхоз боғи, сизнинг мактаб каби боғланмаларда мослашув эмас, бошқарув воқе бўлиши таъкидланади (Бошқарув деб баҳолаш масаласига кейинроқ тўхталамиз).

Мен ҳам ўз мақоламда предикатив боғланмани қаратувчили боғланмага қиёсан тасвирлаб, бундай бирикмаларда том маънодаги мослашув йўқлигини, лексик-грамматик мослик ҳақидагина гапириш мумкинлигини айтган эдим, лекин бу фикрлар ҳодисага анъанавий ёндашиш доирасида баён қилинган эди (10 : 29-33). Ҳозир қаратувчи=қаралмиш муносабатини янгича баҳолаш зарур.

Предикатив боғланма билан қаратувчили боғланма орасида ўхшаш нуқталар мавжуд. Ҳудди предикатив боғланманинг эга аъзосида бўлганидек, қаратувчили боғланманинг биринчи аъзоси ҳам I, II шахсда кишилик олмоши билан, III шахсда эса кишилик=варса олмоши билан, шунингдек от, от табиатли ва отлашган лексемалар билан ифодаланади. Бундай ифода материали ҳақида олдинги қисмда гапирдик. Қаратувчили боғланма билан предикатив боғланманинг фарқи шуки, буларнинг биринчи аъзоси бошқа=бошқа (бош ва қаратқич) келишида бўлади.

2

Қаратувчили боғланмада алоҳида эътибор талаб қиладиган ҳодиса - нисбатловчилар. Аввало шуни таъкидлаш керакки, тусловчилар билан нисбатловчилар орасида ўхшашлик жуда кучли: ҳар

иккиси шахс ва сон маъноларини ифодалашга хизмат қилади. Бу маъноларнинг шахслар бўйича ифодаланиш ҳолатида ҳам, ҳатто ҳар икки тур кўрсаткичларнинг турли шаклларга киришида ҳам бир хиллик мавжуд.

Тўғри, тусловчиларда бир неча субпарадигма бор бўлгани ҳолда, нисбатловчиларда парадигма битта. Бу парадигмада аввало III шахс I, II шахслардан ажратиб, алоҳида қаралиши керак.

I, II шахсларнинг бирлик аффикслари шу шахсларнинг кўплик аффикслари билан зидланиш ҳосил этади: =м аффикси I шахс, бирлик маъносини, =миз аффикси I шахс, кўплик маъносини ифодалайди. Қиёсдан куринадики, бу аффиксларда шахс маъноси |м|= қисми билан, кўплик маъноси =|з| қисми билан ифодаланади (демак, бирлик маъноси - ноль кўрсаткичли). Худди шундай ҳолат =нг , =нгиз зидланишида ҳам мавжуд.

I, II шахсларнинг бирлик аффикслари бир маъноли, кўплик аффикслари эса икки маъноли: шу шахсларнинг кўплигини билдиради ёки бирликка модал муносабатда бўлишни ("сизлаш"ни) билдиради. Бу маъноларни =миз I , =миз 2 , =нгиз I , =нгиз 2 деб белгилади.

II шахс кўплигининг, =нгиз аффиксидан ташқари, яна =нглр, =ларинг кўрсаткичлари ҳам бор. Буларнинг ҳар иккиси II шахсларнинг кўплигини билдиради, лекин модал маъно жиҳатидан фарқли: =нглр аффикси "сизлаш"ни ифодаласа, =ларинг аффикси "сенлаш"ни ифодалайди.

Куринадики, I, II шахс бирлик аффикслари, =миз I , =нгиз I кўплик аффикслари модаллик жиҳатидан бетараф; кўпликнинг бошқа аффиксларида, шахс ва сон маъносидан ташқари, модал маъно ҳам ифодаланади. Демак, қаралмиш билан қаратувчи орасида уч маъно бўйича муносабатлик рўй беради.

III шахс нисбатловчиси =и (=си) асли фақат шахс маъносини ифодалайди, сон жиҳатидан, модаллик жиҳатидан бетараф. III шахс нисбатловчиси =лари шаклида ҳам ишлатилади, бунда асли III шахс бирлигига модал муносабат ("сизлаш") ифодаланади, демак, бу аффикс III шахсларнинг бирлик шакли деб қаралиши керак (=лари икки аффиксга - "=лар+ и"га тенг ҳолат ҳам мавжуд).

Айтилганлар асосида нисбатловчилар парадигмасини шундай тўзса бўлади:

уй +	им	- бирлик	- бетараф
	имиз <u>I</u>	- кўплик	- бетараф
	имиз <u>2</u>	- бирлик	- "сизлаш"

инг	-	бирлик	-	бетараф
ингиз 1	-	куплик	-	бетараф
ингиз 2	-	бирлик	-	"сизлаш"
инглар	-	куплик	-	"сизлаш"
ларинг	-	куплик	-	"сенлаш"
и	-	бетараф	-	бетараф
лари	-	бетараф	-	"сизлаш"

3

Қаратувчи билан қаралмиш орасидаги мутаносиблик шахс, сон, модаллик жиҳатидан белгиланиши керак. Бу маънолар қаралмишда нисбатловчи билан ифодаланади. Шу ўринда бир масалага аниқдик киритиш зарур. Қаратувчи билан қаралмиш мутаносиблигини белгилашда биринчи аъзо билдирадиган сон тушунчаси ҳисобга олинади, лекин қаралмиш бўлиб келган сўзшаклнинг грамматик сон категориясининг қайси шаклида (бирликда ёки купликда) келиши боғланма аъзолари орасидаги мутаносибликда қатнашмайди, чунки қаралмишнинг қаратувчига сон жиҳатидан мутаносиблиги нисбатловчи ифодалайдиган сон маъносига қараб белгиланади. Масалан, укаларимнинг уйлари бирикмасида ҳар икки аъзо купликдаги от билан ифодаланган, лекин иккинчи аъзога =лар аффикси биринчи аъзодаги =лар аффикси билан мутаносиблик сабабли қўшилмаган, узича - "уй" кўп эканини билдириш учун қўшилган; =и нисбатловчиси эса сон жиҳатидан бетараф бўлиб, биринчи аъзо бирликда бўлса ҳам, купликда бўлса ҳам қўшилаверади.

Энди қаратувчи билан қаралмиш орасида содир буладиган маъно муносабатларини кўриб чиқайлик:

I. Шаҳда, сонда мувофиқлашув юзага келади, модаллик ифодаланмайди: мен + инг уй + им, биз I + нинг уй + имиз I; сен + инг уй + инг, сиз I + нинг уй + ингиз I.

II. Шаҳда, сонда ва модалликда мувофиқлашув юзага келади:

1. "Қамтарлик" ёки "ғурурланиш" ифодаланади: биз 2 + нинг уй + имиз 2.

2. "Сизлаш" ифодаланади: сиз 2 + нинг уй + ингиз 2.

III. Шаҳда, сонда мувофиқлашув юз беради, модаллик фақат қаралмишда ёки қаратувчида ифодаланади: буви + м + инг рўмол + лари, буви + м + лар + нинг рўмол + и, буви + м + лар + нинг рўмоллар + и.

IV. Шаҳда, модалликда ("сенлаш"да) мувофиқлашув юз бера-

ди, сонда мослашув йўқолади (кўплик фақат қаратувчида ифодаланadi): сен + лар + нинг уй + инг.

Ү. Шахсда мувофиқлашув, сонда ва модалликда мослашув воқе бўлади:

I. "Сизлаш" маъноси ифодаланadi: сиз +лар + нинг уй+лар + ингиз I, улар 2 + нинг уй + лари , буви + м +лар + нинг рўмол + лари .

2. "Сенлаш" маъноси ифодаланadi: сен + лар + нинг уй + ларинг .

ҮI. Шахсда мувофиқлашув, сонда мослашув юзага келади, модаллик ифодаланмайди: биз +лар + нинг уй +имиз I , сиз+лар + нинг уй + ингиз I .

ҮII. Шахсда мувофиқлашув воқе бўлади, қаралмиш сон жиҳатидан бетараф бўлади, модаллик ифодаланмайди: у +нинг уй+и , улар I + нинг уй + и , ҳамма + нинг уй +и , улар I + нинг уйлар + и ; уй + нинг девор + и , уй + лар +нинг девор + и , уй + лар + нинг деворлар + и ; бувим + нинг рўмол + и , буви +лар +им + нинг рўмол + и , буви +лар + им + нинг рўмоллар + и , ҳамма + лари +нинг уй + и , ҳамма + лари + нинг уйлар + и .

ҮIII. Шахсда , сонда, модалликда (агар ифодаланса) мослашув воқе бўлади: ўз + им + нинг уй + им , ўз +инг + нинг уй + инг , ўз + и + нинг уй + и , ўз + имиз I + нинг уй + имиз I , ўз + имиз 2 +нинг уй + имиз 2 , ўз + ингиз I + нинг уй +ингиз I , ўз + ингиз 2 + нинг уй + ингиз 2 , ўз + лари + нинг уй + лари , ўз + лари + нинг уйлар + и ; ҳамма + миз I + нинг уй + имиз I , ҳамма + игиз I + нинг уй + ингиз I , ҳамма + си + нинг уй + и ; икки +миз I +нинг уй + имиз I , икки + нгиз I + нинг уй + ингиз I , икки + си + нинг уй + и .

Бу пунктдаги қурилма асли уч аъзоли: менинг ўзимнинг уйим, бизнинг ҳаммамизнинг уйимиз, сизнинг икковингизнинг уйингиз каби. Лекин нутқда бу қурилма кўпинча икки аъзоли ҳолатда ишлатилади: менинг уйим, ўзимнинг уйим , ҳаммамизнинг уйимиз каби. Ўз сўзшакли қатъияйдиган қурилма ўз уйим ёки менинг ўз уйим шаклида ҳам ишлатилади ; бунда ўз сўзшакли билан қурилманинг бошқа аъзоси орасида мутаносиблик содир бўлмайди. Менинг ўзимнинг уйим каби қурилмада мутаносиблик ўзаро синтактик боғланган аъзолар орасида воқе бўлади:

[менинг] X [(узяминг) X (уйим)]

Юқоридаги тасвирдан баъзи хулосалар:

1. Қаратувчили боғланманинг УШ турида қаратувчининг ифода материали (ўз, ҳамма, икки кабилар) туфайли биринчи аъзо таркибидаги нисбатловчи билан иккинчи аъзо таркибидаги нисбатловчи узаро шахсда, сонда, модал маънода мослашиб қўшилади.

2. Қолган етти тур боғланмада қаралмиш таркибидаги нисбатловчи ифодалайдиган шахс маъноси қаратувчи вазифасидаги сўзшаклнинг асосидан англашиладиган шахс маъносига мувофиқлашади.

3. Бу етти тур боғланманинг учтасида (I, II, III) сонда мувофиқлашув юзага келади, икки турида (V, VI) сонда мослашув юз беради, бир турида (IV) сонда мослашув йўқолади, бир турида (VII) қаралмиш сон жиҳатидан бетараф бўлади.

4. Модаллик бу етти тур боғланманинг учтасида (I, VI, VII) ифодаланмайди, иккитасида (II, IV) модаллик мувофиқлашув, биттасида (V) мослашув воқе бўлади, бир турида (III) модаллик фақат бир аъзода ифодаланеди.

5. Айни вақтда ҳам шахсда, ҳам сонда мувофиқлашув икки тур (I, II) боғланмада, ҳам шахсда, ҳам модалликда мувофиқлашув бир тур (IV) боғланмада, уч жиҳатдан (шахсда, сонда, модалликда) мувофиқлашув ҳам бир тур (II) боғланмада воқе бўлади.

6. Демак, мувофиқлашув ҳодисаси етти тур қаратувчили боғланманинг барчасида ўз аксини топади. Буларда мувофиқлашув шахс маъносининг ифодаланишида намоён бўлади. Шу асосда қаратувчили боғланмаларни мослашув ҳодисаси доирасидан чиқариш тўлиқ асосга эга.

7. Қаратувчили боғланмаларда мослашув ҳодисаси мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди: мослашув уч тур (V, VI, VII) боғланмада қатнашади. Сонда, модал маънода мутаносибликнинг йўқолиши, воқе бўлмаслиги ҳоллари ҳам бор. Хуллас, қаратувчили боғланмалар мувофиқлашув асосида тузилишини тан олган ҳолда, бундай боғланмаларнинг маълум турларида мослашув ҳодисаси қатнашишини ҳам таъкидлаш лозим.

8. Предикатив боғланмаларда бўлганидек, қаратувчили боғланмаларда ҳам биринчи аъзонинг келишик шаклини албатта ҳисобга олиш зарур. Бу ерда тасвирланган синтактик қурилмаларнинг биринчи аъзоси қараткич келишиги шаклида бўлади, бу келишик боғланма аъзоларини боғлашга хизмат қилади, лекин қара-

тувчи билан қаралмиш мутаносиблигида иштирок этмайди. Шу билан бирга, қаралмишда ифодаланадиган грамматик сон категори-ясининг маъноси ҳам бундай боғланма аъзолари орасидаги мутаносибликда иштирок этмайди. Ана шу ҳолатлар қаратувчи билан қаралмиш муносабатини мослашувга асосланган боғланма эмас деб ҳукм чиқариш учун ишончли омил бўлиб хизмат қилади.

Ўқоридаги баёнлардан предикатив боғланма аъзоларида воқе бўладиган мутаносиблик билан қаратувчили боғланмада воқе бўладиган мутаносиблик асос эътибори билан бир хил ҳодиса экани яққол кўринади. Ҳар икки тур боғланмада мутаносиблик биринчи аъздан англашиладиган шахс, сон, модаллик маънолари билан иккинчи аъзда ифодаланадиган худди шу маънолар орасида намоён бўлади. Баъзи ўзига хос хусусиятлар билан бир қаторда, бу тур боғланмаларнинг табиатида жуда жиддий ухшалликлар мавжуд ва шундай бўлиши мутлақо табиий ҳам. Гарчанд бири предикатив боғланма, иккинчиси нопредикатив боғланма (аниқроғи – қаратувчили бирикма) эканидан қатъи назар, боғланма аъзолари орасидаги мутаносиблик нуқтаи назаридан булар айна бир синтактик алоқа турини акс эттиради.

Айтилган фикрни мустаҳкамлашга хизмат қиладиган бир ҳодисани келтирмоқчиман. Предикатив боғланмаларнинг маълум семантик турларида уларни қаратувчили боғланмага трансформациялаш (айлантириш) имконияти мавжуд: Мен келаман → менинг келишим, Синов бошланди → синовнинг бошлангани || бошланганлиги = каби.

Бундай трансформациялашда: 1) биринчи аъзонинг бош келишиги қаратқич келишигига алмашади, 2) иккинчи аъзда бир неча ўзгариш юз беради: а) замон ясовчиси ҳаракат неми ёки сифатдош шаклига алмашади, б) сифатдош шаклидан кейин факультатив ҳолда уни от шаклига киритувчи лик шакл ясовчиси кўшилади, в) предикатив боғланма таркибидаги тусловчи нисбатловчига алмашади. Ана шундай трансформациялаш натижасида юзага келган қаратувчили боғланма нутқ (синтактик вазифа) талабига биноан маълум бир келишик шаклини олади (II : 176).

Ўқорида тасвирланган трансформация предикатив боғланма билан қаратувчили боғланма орасида, бош келишик билан қаратқич келишиги орасида, тусловчи билан нисбатловчи орасида маълум

боғланиш, алоқа борлигини яққол тасдиқлайди (Синтактик транс-
формация ҳодисаси махсус ўрганилмоқда).

IV. Ўзбек тилидаги изофа бирикмасида мувофиқлашув

Айюб Гулом кандидатлик диссертациясида қаратувчи қарат-
қич келишигининг белгисиз шаклида бўлишини ан-ча кенг изоҳ-
лаган (I2 : 25-29). Монографиянинг ушбу бобида "Баъзи бел-
гисиз қаратқичлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра ҳеч
вақт белгили ҳолатда қўлланмайдилар" деган махсус таъкид ҳам
бор (I2 : 27).

Куринадики, бирикманинг иккинчи аъзоси нисбатловчи олға
бўлса, биринчи аъзонинг келишик шаклидан қатъи назар, бундай
боғланма қаратувчили бирикма деб номланган.

Халқларнинг бирлиги бирикмаси қаратувчили боғланма экани
ўз=ўзидан аён: биринчи аъзо =нинг аффиксини олган. Халқлар
бирлиги бирикмаси ҳам қаратувчили боғланма деб белгиланиши
лозим, чунки биринчи аъзосида =нинг аффиксини тиклаб, халқ-
ларнинг бирлиги каби ишлатиш имконияти бор. Қаратқич келиши-
тини белгили (=нинг аффиксини сақлаб) ёки белгисиз (=нинг
аффиксини яшириб) ишлатишнинг тилимизда ўзига хос қатор омил-
лари мавжуд (II : 210-222). Булардан қатъи назар, биринчи
аъзосида =нинг аффиксини тиклаб ишлатиш мумкин бўлган боғ-
ланмаларни қаратувчили бирикма деб юритиш тўғри; бундай би-
рикмаларнинг биринчи аъзосида =нинг аффиксининг қатнашмас-
лиги бош келишик ҳақида гапириш учун етарли асос бўла олмайди.
Чунки бош келишик - аффиксиз келишик, ноль кўрсаткичли мор-
фема билан ифодаланади; қаратқич келишиги эса аффиксли кели-
шик, лекин бу келишикнинг аффиксини яшириш мумкин. Бош кели-
шикда йуқ аффиксни бор қилиб бўлмайди, қаратқич келишигида
эса бор аффиксни яшириш имконияти мавжуд.

Айюб Гулом монографиясидаги фикрни тараққий эттириб, би-
ринчи аъзоси "ҳеч қачон белгили ҳолатда қўлланмайди"ган боғ-
ланмаларни бошқача баҳолади. Фикримизча, бундай боғланмалар-
нинг биринчи аъзосини белгисиз қаратқич келишигида деб эмас,
балки бош келишикда деб қараш лозим; бунда эш келишик тобе-
лик кўрсаткичи бўлади (II : 170). Бундай бирикмаларнинг тур-
лари ва кўринишларини бошқа ишимизда тасвирлаганмиз (II :
196-199).

Модомики бундай боғланмаларда биринчи аъзони бош келишикда дер эканмиз, унда бундай боғланмани қаратувчили бирикма деб номлай олмаимиз. Шунн ҳисобга олиб, бундай боғланмани изофа боғланмаси деб номлашни таклиф этдим (II : 198).

Энди бундай боғланма аъзолари орасидаги мутаносибликни аниқлайлик. Бу тур боғланмаларнинг биринчи белгиси шуки, ҳар икки аъзоси фақат от лексема билан ифодаланеди; биринчи аъзо бош келишикда шаклланишидан қатъи назар, иккинчи аъзо шу синтактик алоқа туфайли нисбатловчи олади; от билан боғланиш воқе бўлиши сабабли иккинчи аъзога фақат III шахс нисбатловчиси қўшилади: Тошкент шаҳари, Муқимий театри, кўклам фасли, тарғибот ишлари каби.

Қуринадики, қаратувчили боғланма уч шахсда шаклланса, изофа боғланмаси фақат учинчи шахсда шаклланади. Сон жиҳатидан ҳам биринчи аъзо одатда бирлик шаклида бўлади; иккинчи аъзога =и (=си) аффикси биринчи аъзо купликда бўлса ҳам қўшилаверади, чунки бу нисбатловчи сон жиҳатидан бетараф. Демак, иккинчи аъзодаги нисбатловчи шахс жиҳатидан биринчи аъзо вазифасида келган от лексемага мувофиқлашади; сон жиҳатидан мослашув воқе бўлаётгандек кўринса ҳам, асли иккинчи аъзодаги нисбатловчи сон маъноси жиҳатидан бетараф бўлади. Бундай қурилмаларда модал маъно ифодаланмайди.

Хуллас, изофа боғланмасида мувофиқлашув воқе бўлади, бунинг далили бўлиб, биринчидан, шахс маъносининг ифода воситалари (биринчи аъзода сўзшакlining асоси, иккинчи аъзода морфема) ва мутаносибликда қатнашмайдиган келишик (биринчи аъзонинг бош келишиги) хизмат қилади.

У. Баъзи бошқа масалалар

4

Шу уринда Айюб Гулом "икки отнинг қўшимчасиз алоқага киришиши" деб номлаган ҳодисани ҳам изоҳлаб ўтиш зарур. "Ўзбек тилида аниқловчилар" китобидаёқ бундай бирикма қаратқичли бирикма эмас, балки сифатловчили бирикма экани таъкидланган (I2; 31), лекин уша китобнинг ўзида ҳам, шундан кейин ёзилган асарларда ҳам бундай тур боғланма "қаратқич" сарлавҳаси остида баён қилиб келинади. Асли бу ҳодиса "сифатловчи" бўлишида тасвирланиши лозим.

Турри, тиш чўтка кабилар асли қаратувчи=қаралмиш бирикма-сидан ўсиб чиққан: тишнинг чўткаси → тиш чўткаси →

тиш чўтка. Бу икки от лексеманинг учинчи тур боғланишида аффикслар умуман ишлатилмас экан, энди қаратувчилик алоқаси ҳам йўқолиб, сифатловчилик алоқаси содир бўлган дейиш уринли.

Булардан қатъи назар, шиша кўз каби бирикмаларни, уларнинг биринчи аъзоси хоҳ тўғри, хоҳ кўчма маънода ишлатилсин, сифатловчили бирикма деб қараш керак. Бу тур бирикманинг аъзолари битишув йўли билан алоқага киришади дер эканмиз, буларнинг ўзаро боғланишида ҳеч қандай формал-грамматик кўрсаткич йўқ дер эканмиз (6 : 162), биринчи аъзо бўлиб келадиган от лексемани сифатга тенглаштирган бўламиз. Ҳақиқатда, бу вазифада келган от лексема грамматик сон категориясининг кўплик шаклида ишлатилмайди, демак, бу грамматик категорияни йўқотади. Унда сон шаклидан кейин турувчи келишик ҳақида ҳам шундай ҳукм чиқаришимиз керак. Мантиқан ўзбек тилида сифатловчи вазифасининг қолипи сон маъносининг ҳам, келишик маъносининг ҳам ифодаланишини рад этади. Бошқа қилиб айтсак, тил бирлиги сифатида от лексема ҳали грамматик шакллар олмаган бўлади, нутқда, масалан, тўлдирувчи вазифасида келиши лозим бўлса, сон ва келишик шаклларини олади; агар от лексема сифатловчи вазифасида келиши лозим бўлса, сон ва келишик шаклларини олмайди (Отнинг сифатловчи бўлиб келиш ҳодисаси махсус ўрганилмоқда).

2

Энди бизнинг мактаб каби боғлашга муносабат билдирайлик. Айюб Ғуллом: "Қаратувчи биринчи шахснинг кўпчилигини кўрсатувчи кишилик олмоши билан ифодаланганда, қаралмишда эгаллик аффикси қўлланмаслиги мумкин", - деб ёзади ва фикрини давом эттириб, "Қаралмиш билан ифодаланган предметнинг қайси шахсга, предметга қарашли эканлигини таъкиллаш мақсад қилинганда, бу аффикс сақланади" , - дейди (8 : 109).

Англашиладики, кишилик олмошлари тузумида қаралмишга нисбатловчи кўшмай ишлатиш асосан биз олмошида содир бўлади. Лекин қаратувчи биз олмоши билан ифодаланадиган боғланмалар учун ҳам нисбатловчи билан ишлатилиш - асосий ҳолат. Демак, қоида - нисбатловчили ҳолат; нисбатловчини ишлатмаслик - қоидадан истисно.

Адабиётларда бизнинг мактаб каби "бирикмаларнинг компонентлари ўзаро бошқарув йўли билан алоқага киришган. Чунки бунда қаратувчи қаралмиш билан фақат қараткич келишиги формаси

=нинг аффикси воситасида бириккан" деган фикр олга сурилади (6 : 162).

Авалло шуни таъкидлаш керакки, қаратқич келишигининг шакли деб фақат =нинг аффиксини кўрсатиш етарли эмас, қаралмишидаги нисбатловчини ҳам қўшиб айтиш керак. Шу жиҳатдан ёндашсак, бундай боғланманинг иккинчи аъзосида нисбатловчининг қатнашмаслиги — эллиптик ҳолат. Мана шу уринда эганинг шаклланишида қатнашадиган бош келишик билан қаратқич келишиги орасида ўхшашлик борлигини айтиб ўтиш уринли: "=нинг + нисбатловчи" , " *8* + тусловчи" .

Иккинчидан, ўзбек тилидаги қаратқич келишиги бошқариладиган келишиклар (тушум ва макон келишиклари) қаторига қирмайди: қаратувчили боғланманинг биринчи аъзосига =нинг аффикси қўшилиши учун иккинчи аъзосига нисбатловчи қўшилишининг ўзи етарли. Диққат қилинг: бир аффикснинг қўшилиши иккинчи бир аффикснинг қўшилишига боғлиқ. Бошқарувда бундай ҳодиса руй бермайди.

Бошқариладиган келишик боғланманинг бошқарувчи аъзоси бўлиб келган лексеманинг талабига биноан қўшилади, шу лексеманинг семантик табиатига биноан танлаб қўшилади. Масалан, боғланманинг биринчи аъзосига тушум келишиги шакли иккинчи аъзо вазифасида ўтимли (ўтимлilашган) феъл лексема келсагина қўшилади. Демак, бошқарувда грамматик шакл лексеманинг талаби билан қўшилади. Қаратқич келишигида бундай хусусият йўқ.

Гапнинг қисқаси, умумий қоидадан истиснони асос қилиб, ҳодисанинг моҳиятини чуқур ва атрофлича таҳлил қилмай туриб, қизнинг мактаб каби боғланишларни бошқарув деб белгиллашимиз тўғри бўлмади.

Адабиётларда колхоз боғи тур боғланмалар келтирилиб, бундай боғланма аъзолари "орасида зарурий принцип сифатида бошқарув ҳодисаси кўзга ташланади" деган фикр ҳам ўз аксини топдики (13 : 65), бунга асло қўшилиб бўлмайди (Бундай боғланмаларда мувофиқлашув ҳодисаси воқе бўлишини юқорироқда баён қилдик).

Айрим ишларда айтилган фикрларни ҳисобга олиб бўлса керак, Айюб Ғуломов ҳам қаратувчили боғланмага нисбатан шундай ёзади: "Демак, бундаги муносабатнинг асосий воситаси — мослашув, шу билан бирга, бунда бошқарув ҳодисаси ҳам бор. Куринадики, бундай уринларда грамматик алоқа аралаш, комбинацияли бўлади" (8 : 105, 106). Шундай янглиш фикрнинг рўёбга чиқишида, бошқалар қа-

тори, мён узимни ҳам айбли деб биламан (10 : 32).

Қўлингиздаги рисолада ўз фикримга ҳам танқидий муносабатда бўлиб, қаратувчили боғланма мувофиқлашув асосида тузилишини, бунда мослашув ҳам қисман қатнашишини юқорида исботлашга ҳаркат қилдим.

3

Иномжон Расулов бирикмани ташкил этувчи қисмларга нисбатан "бош сўз", "эргаш сўз", "бош бўлак" терминларини қўллаш ноқулай эканини тўғри таъкидлайди, лекин ўзи тавсия этаётган "ҳоким бўлак", "тобе бўлак" терминларида ҳам кичик нуқсон бор (14 : 38,39). Чунки "бўлак" деганда кўз олдимизга синтактик вазифа бажарадиган бирлик келади. Ваҳоланки бирикманинг биринчи аъзосигина синтактик вазифа бажарувчи бирликка тенг, бирикманинг шу қисмиггина сўзшакл билан ифодаланади ва бажарган синтактик вазифасига кўра тўлдирувчи, сифатловчи, қаратувчи деган ном олади. Булар – синтактик бўлаklar.

Ўзбек тилида бирикманинг иккинчи аъзоси асос ҳолатида бўлади, тугал грамматик шаклланмайди (тугал шаклланиш навбатдаги синтактик боғланиш туфайли содир бўлади), демак, сўзшаклга тенг бўлмайди, синтактик бўлак деб аташ мумкин эмас, синтактик вазифа бажармайди (4 : 35), бирикманинг биринчи аъзосига нисбатан маълум синтактик вазиятда бўлади (15 : 8).

Бирикма тобе боғланиш асосида тузилади деб келинади. Лекин кейинги вақтларда қаратувчили бирикмага ўзгача баҳо ҳам берилди. Масалан, "Ўзбек тили грамматикаси"да "қаратувчи ва қаралмиш муносабати ифодаловчи сўзларнинг ўзаро боғланишини тобе алоқанинг алоҳида бир кўриниши сифатида "тобедош алоқа" деб баҳолаш" фикри олға сурилди, чунки бундай бирикма аъзоларида "бир=бирига нисбатан тобелик ҳам, ҳокимлик ҳам бор", – дейилади (6 : 16).

Юқоридаги фикрни Иномжон Расулов қувватлайди, лекин "қаратувчи ва қаралмиш алоқасини унинг табиати – бири бирига ҳоким, бири бирига тобе эканлигидан келиб чиқиб, "муносабатдорлашиш" деб номлаш мувофиққа ўлжайди", – деб ёзади. Бу олимнинг фикрича, нопредикатив боғланишнинг, эргашив усулидан ташқари, муносабатдорлашиш усулини ажратиш керак (14 : 38).

Назаримда, икки ҳодисани – бирикма аъзолари орасидаги синтактик алоқанинг турли масаласини ва аъзолар орасидаги тобе=ҳо-

кимлик масаласини айрим-айрим баҳолашимиз лозим.

Бирикмада аниқлайдиган қисмни аниқланадиган қисмга нисбатан тобе дейиш - аксиома. Бу қоида узбекча яхши китоблар бирикмасига қандай тааллуқли бўлса, русча хороши китоби бирикмасига ҳам шундай тааллуқли, гарчанд бирикма аъзолари орасидаги алоқа тури рус ва ўзбек тилларида бошқа=бошқа бўлса ҳам.

Худди шунингдек, қаратувчи билан қаралмиш муносабати ҳам тобеланиш асосида тузилади, шу жиҳатдан қаратувчи - тобе, қаралмиш - ҳоким. Демак, узаро синтактик боғланадиган бириклар ё тенг алоқада, ёки тобе алоқада бўлади, алоҳида тобедош алоқа турини ажратишга ҳожат йук.

Тобе синтактик алоқанинг турлари масаласига келсак, бу ерда мослашув, бошқарув, битишув алоқаларидан ташқари, янги бир алоқа турини ажратишга эҳтиёж бор.

Қаратувчили боғланмада биринчи аъзо қаратқич келишигида шаклланади, бу келишик - тобелик кўрсаткичи, лекин бошқариладиган келишик эмас: бу ерда =нинг аффикси - икки аъзони синтактик боғлаш воситаси.

Ўқорида изофа боғланмаси деб номланган кўклам фасли каби бирикмаларда ҳам биринчи аъзо - тобе, иккинчи аъзо - ҳоким, лекин, диққат қилинг, тобе аъзо - бош келишикда. Бош келишик ҳокимлик кўрсаткичи деб тушунишга кўникиб кетганмиз, ваҳоланки аллақачондан бери ажратиб келинаётган изоҳловчи ҳам, бош келишикда шакллана туриб, бирикманинг тобе аъзоси бўлиб келишига етарли эътибор бермаймиз.

Айтилганлардан англашиладики, иккинчи аъзо биринчи аъзо билан синтактик боғланиш тўғрисида нисбатловчи оладиган бирикмаларда синтактик алоқанинг турини биринчи аъзосининг келишигига қараб белгилаш тўғри бўлмайди. Уйлаб кўринг, биринчи аъзоси қаратқич келишигида бўлган (китобнинг муқоваси каби) бирикмаларнинг қисмлари бошқарув усули билан боғланган десак, биринчи аъзоси бош келишикда бўлган (ўзбек халқи каби) бирикмаларнинг қисмлари битишув усули билан боғланган деймизми?

Бундай бирикмалардаги тобе алоқанинг турини белгилашда биринчи аъзо вазифасидаги сўзшаклдан англашиладиган шахс, сон, модаллик маънолари билан иккинчи аъзодаги нисбатловчи ифодаландиган худди шу маънолар орасидаги мутаносиблик асосга олинади. Бу уч маъно орасида ҳал этувчиси - шахс маъноси; худди шу шахс маъноси биринчи аъзода сўзшаклнинг асоси билан, иккинчи аъзода эса грамматик шакл (нисбатловчи) билан ифодаланади.

Худди ана шундай ифода усулларига суянгани сабабли бу ҳодиса мослашув доирасидан чиқарилиб, мувофиқлашув ҳодисаси деб номланаётир.

VI. Яқунловчи мулоҳазалар

I. Синтактик боғланиш камида икки лексема (ёки лексемага тенглаштирилган бирлик) орасида воқе бўлади. Бунда лексемалар тенг ёки тобе алоқага киришади. Лексемалар тенг алоқага киришса, бир неча лексема биргаликда қушилмани ташкил этади. Уюшувчилар том маънода боғланма ҳосил этмайди, шунга кўра булар "уюшувчилар қатори" ("сочетательный ряд") деб юритилади (3 : 166). Уюшувчи лексемалар нутқда маълум синтактик вазифани бажариш талаби билан грамматик шаклланади ва бирор синтактик бўлакка айланади.

Лексемаларнинг тобе синтактик боғланиши боғланмани (синтагмани) юзага келтиради. Шунга кўра боғланма ҳоким аъзодан ва тобе аъзодан таркиб топади.

II. Боғланмалар бир неча жиҳатдан ёндашиб тасниф қилинади. Ҳукм аниқлаш (предикация) учун ёки номлаш (номинация) учун хизмат қилишига қараб предикатив боғланма ва нопредикатив боғланма фарқ қилинади. Эга билан кесим муносабатини акс эттирадиган синтактик бирликка предикатив боғланма дейилади. Кўринадикки, "предикатив боғланма" тушунчаси умуман "гап" тушунчасига эмас, балки "эга билан кесимдан таркиб топган синтактик бирлик" тушунчасига тўғри келади.

III. Нопредикатив боғланмалар (бирикмалар) таркибидаги аъзосининг синтактик вазифасига кўра шундай турларга ажратилади: 1) сифатловчили бирикма, 2) қаратувчили бирикма, 3) изофа бирикмаси, 4) изоҳловчили бирикма, 5) таъкидловчили бирикма, 6) тўлдирувчили бирикма, 7) ҳолли бирикма.

Сифатловчи, қаратувчи, изоҳловчи грамматик табиатига кўра узаро кескин фарқ қилади, шу сабабли булардан ҳар бирини бирикмаларнинг турлари қаторида мустақил келтирган маъқул. Шулар қаторига ўзбек халқи каби изофа бирикмасини, Мен узим, биз икковимиз каби таъкидловчили бирикмани ҳам киритдик, чунки бу тур бирикмаларнинг табиати қаратувчили бирикмадан фарқ қилади.

IV. Боғланмаларда тобе алоқанинг қуйидаги турлари ажратилади:

1. Битишув алоқаси. Боғланманинг тобе аъзоси синтактик алоқага киришув сабабли грамматик курсаткич олмаса, бундай боғланмани битишув усули билан тузилган деймиз. Бундай боғланманинг тобе аъзосида ҳеч қандай формал курсаткич бўлмайди дейиш хато (8 : 22), чунки бундай аъзо сўзшаклга тенг бўлади, синтактик вазифа бажаради, демак, тугал грамматик шакланган бўлади (қиёс қилинг: яхши китоб – яхшироқ китоб каби). Битишув усули билан боғланиш Ўзбек тилида сифатловчи-сифатланмиш, изоҳловчи-изоҳланмиш, қисман ҳол-ҳолланмиш бирикмаларига хос.

2. Мутаносиблик алоқаси. Бунда боғланманинг аъзолари узаро мутаносиблашади. Мутаносиблик алоқаси ўз навбатида икки хил:

1) Мослашув алоқаси. Бунда боғланма тобе аъзосининг грамматик шакли ҳоким аъзосининг грамматик шаклига мос ҳолда шаклланади ва ўзгаради. Масалан, рус тилидаги сифатловчи-сифатланмиш алоқаси шундай. Ўзбек тилида соф ҳолда бундай мослашув алоқаси йўқ бўлиб, ўз, ҳамма, икки каби бирликлар эга вазифасида келадиган предикатив боғланмаларда, шу бирликлар биринчи аъзо бўлиб келадиган қаратувчили боғланмаларда мослашув жузъий ҳодиса сифатида намоён бўлади (чунки келишик, майл, замон категориялари, қаралмишдаги сон категорияси мослашувдан ҳоли қолади).

Хуллас, мослашув ўзбек тилида синтактик алоқанинг муस्ताқил тури сифатида мавжуд эмас, мослашув ҳодисаси синтактик алоқанинг мувофиқлашув тури қараморида қатнашади.

2) Уйғунлашув алоқаси. Бунда боғланмадаги бир аъзонинг грамматик шакли бошқа аъзосига уйғунлашади. Бу ўз навбатида икки хил:

а) Бошқарув алоқаси. Бунда бошқарилувчи аъзо бош ва қараткичдан ўзга келишик шаклини ёки кўмакчини олиб шаклланади. Қайси келишик ёки кўмакчи билан шаклланиш бошқарувчи лексеманинг семантикаси томонидан белгиланади: китобни ўқимок, китобни ўқитувчидан олмоқ, китобни укасига бермоқ, раҳбар билан гаплашмоқ каби. Бошқарув усули билан боғланиш тулдирувчили бирикмаларга ва ҳолли бирикмаларнинг биринчи аъзоси келишик ёки кўмакчи билан шаклланидиган кўринишларига хос.

б) Мувофиқлашув алоқаси (координация). Бунда боғланманинг иккинчи аъзоси биринчи аъзоси (сўзшакли) асосидан англашиладиган шахс маъносига (қисман сон, модаллик маъноларига)

муқобил ҳолда грамматик шакл олади. Бундай боғланма аъзоларининг грамматик шакллари қисман мослашуви ҳам мумкин, лекин мослашув аломатлари мувофиқлашув алоқаси доирасида, ички ҳодиса сифатида содир бўлади. Ўзбек тилида эга билан кесим, қаратувчи билан қаралмиш муносабати мувофиқлашув алоқасига асосланади.

Ўзбек халқи каби изофа бирикмаси ҳам мувофиқлашув алоқаси асосида тузилади. Қаратувчили бирикмадан фарқи шуки, биринчи аъзоси бош келишиқда бўлади, бу аъзо доим от билан ифодаланади, шунга кўра бирикманинг иккинчи аъзосида фақат III шахс нисбатловчиси қатнашади.

Сиз икковингиз каби таъкидловчили бирикма ҳам мувофиқлашув алоқаси асосида тузилади. Изофа бирикмасидан фарқи шуки, таъкидловчига таъкидланмиши талаби билан нисбатловчи қўшилади, қайси шахс=сон нисбатловчисининг қўшилишини таъкидланмишининг семантикаси белгилаб туради: биз ҳаммамиз, сиз ҳаммангиз каби. Таъкидловчили бирикма изоҳловчили бирикмадан ҳам фарқ қилади: Изоҳловчили бирикмада синтактик алоқа туфайли иккинчи аъзога нисбатловчи қўшилмайди: доцент Комиловга, Раҳим акани каби.

Қаратувчили бирикма билан изофа бирикмасини ва таъкидловчили бирикмани қиёслашдан, бу уч тур бирикмани предикатив боғланма билан қиёслашдан маълум бўладики, мувофиқлашувга асосланган синтактик қурилмаларнинг биринчи аъзоси икки келишиқда — бош келишиқ ва қаратқич келишиғида шаклланади.

У. Мувофиқлашув (координация) предикатив боғланмаларгагина хос деган фикр (З : 94,95) рус тили грамматик қурилишига нисбатан ўринли бўлса ҳам, ўзбек тилининг грамматик қурилиши нуқтаи назаридан ўз қийматини йўқотади. Туркий тилларда, шу жумладан ўзбек тилида, мувофиқлашув нопредикатив боғланмаларнинг маълум турларида (қаратувчили бирикмада, изофа бирикмасида, таъкидловчили бирикмада) ҳам воқе бўлади.

Тўғри, шундай предикатив боғланма бу уч тур бирикмадан жиддий фарқ қилади:

I. Предикатив боғланманинг ҳар икки аъзоси сўзшаклга тенг бўлади: тугал грамматик шаклланади, синтактик бўлак (эга, кесим) вазиғасини бажаради. Қаратувчили бирикманинг, изофа бирикмасининг, таъкидловчили бирикманинг биринчи аъзосигина сўзшаклга тенг бўлади: тугал грамматик шаклланади, синтактик бўлак (қаратувчи, изофа, таъкидланмиш) вазиғасини бажаради; иккинчи аъзоси

эса тугал грамматик шакланмайди, сўзшаклга эмас, балки асосга тенг бўлади, шунга кўра ҳали бирор синтактик вазифани бажармайди, биринчи аъзога нисбатан маълум синтактик вазиятни (қаралмиш, изофаланмиш, таъкидловчи вазиятини) эгаллаб туради. Синтактик вазифа навбатдаги синтактик алоқага киришиш оқибатида рўёбга чиқади.

2. Предикатив боғланмада ҳоким аъзо одатда олдин, тобе аъзо эса кейин жойлашади. Қаратувчили бирикмада, изофа бирикмасида, бирикманинг бошқа турларида бўлганидек, тобе аъзо олдин, ҳоким аъзо кейин жойлашади; лекин, юқоридаги бирикмалардан фарқли ўларок, таъкидловчили бирикмада тобе аъзо кейин, ҳоким аъзо эса олдин жойлашади: улар иккаласи, Сиддиқ икковингиз каби ва бошқалар.

Бундай фарқларга қарамай, ушбу тур синтактик бўғлиқлар мувофиқлашув алоқаси асосида тузилган деймиз, чунки:

1) биринчи аъзода шахс, сон, ўрни билан модаллик маъноси ҳисобга олинади, иккинчи аъзода ҳам худди шу маънолар ҳисобга олинади ;

2) биринчи аъзода шахс маъносини (ўрни билан сон маъносини, модал маънони ҳам) сўзшаклнинг асоси (лексема) билдиради ; иккинчи аъзода бу маънолар морфема (тусловчи, нисбатловчи) ёрдамида ифодаланади; демак, маълум маънолар бўйича мутаносиблик лексема билан морфема орасида воқе бўлади.

Ў. Мувофиқлашувда мутаносиблик сўзшакл асоси билан морфема орасида воқе бўлишини таъкидлаш етарли эмас. Чунки бошқарувда ҳам шунини курамит. Бундан қатъи назар, мувофиқлашув бошқарувдан кескин фарқ қилади:

а) Бошқарувда ҳоким аъзо тобе аъзонинг грамматик шаклини бошқаради ; мувофиқлашувда эса, тобе ёки ҳоким бўлишидан қатъи назар, биринчи аъзо иккинчи аъзонинг грамматик шаклини ўзига мувофиқлаштиради.

б) Бошқарув алоқаси келишиқ ёки қўмакчи воситасида юзага келади, мувофиқлашув алоқаси эса тусловчи ёки нисбатловчи воситасида юзага келади.

в) Бошқарувда тобе аъзо бошқариладиган келишиқ шаклида (тўғри ёки макон келишиғи шаклида) бўлади ; мувофиқлашувда биринчи аъзо бошқариладиган келишиқ (бош ёки қаратқич келишиғи) шаклида бўлади.

г) Бошқарувда келишиқ, синтактик боғланишни таъминлаш билан бирга, синтактик алоқанинг турини ҳам кўрсатиб туради; мувофиқ-

лашувда эса келишик синтактик боғланишни таъминлайди холос, синтактик алоқанинг турини белгилашда қатнашмайди.

Хуллас, боғланманинг ҳоким аъзоси тобе аъзонинг тушум, ма-кон қелишиги шаклида ёки кўмакчи олиб келишини талаб қилса, бундай синтактик алоқага бошқарув дейилади. Боғланманинг биринчи аъзоси иккинчи аъзоси билан бош ёки қаратқич келишиги ёрдамида боғланиб, иккинчи аъзо биринчи аъзо асосидан англаши-ладиган шахс (қисман сон, модаллик) маъносига мутаносиб ҳолда тусловчи ёки нисбатловчи олса, бундай синтактик алоқага мувофиқлашув дейилади.

Айтилган фикрларни жадвалда шундай курсатиш мумкин (кейинги саҳифага қаранг):

Лексемаларда синтактик алоқа

т е н г алоқа

уюшиқ қатор (қўшилма) :
олма, урик ва шафтоли

т о б е алоқа

синтагма (боғланма)

предикатив боғланма
(ага X кесим) :

Олма гуллади.

мувофиқлашув алоқаси

нопредикатив боғланма

б и р и к м а

б и т и ш у в алоқаси

сифатловчи X сифатланмиш:
қизил олмаизоҳловчи X изоҳланмиш
(изоҳланмиш X изоҳловчи):
шоир Ҳамид Олимжон,
Равшан Ошпазҳол X ҳолланмиш :
тез гапирмоқ

мутаносиблик алоқаси

мўслашув алоқаси

(Ўзбек тилида алоҳида алоқа
тури сифатида йўқ)

уйғунлашув алоқаси

бошқарув алоқаси

тўлдирувчи X тўлдирилмиш:
китобни укасига бермоқҳ о л X ҳолланмиш:
кузда боғдан ҳовлига кўчмоқ

мувофиқлашув алоқаси

қаратувчи X қаралмиш :
кўёшнинг нури, шаҳар кўчалариизофа X изофаланмиш :
куз фасли, ўзбек миллати,
Навоий кўчаситаъкидланмиш X таъкидловчи:
биз ўзимиз, сиз иккинчис,
улар ҳаммалари

А д а б и ё т

1. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. М.: Наука, 1966.
2. Грамматика современного русского литературного языка. М.: Наука, 1970.
3. Русская грамматика. Т. 2. М.: Наука, 1980.
4. Раҳматуллаев Ш. Гапга, бирикмага доир баъзи тушунча ва терминлар // УТА, 1968 йил, 6- сон.
5. Русская грамматика. Т. 1. М.: Наука, 1980.
6. Ўзбек тили грамматикаси. 2- т. Тошкент, Фан, 1976.
7. Бердиалиев А. Координатив алоқа ва унинг хусусиятлари // УТА, 1984 йил, 3- сон.
8. Фуломов А., Аскарлова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, Ўқитувчи, 1987.
9. Азизов О., Сафаев А., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси. Тошкент, Ўқитувчи, 1986.
10. Абдуллаев Ф., Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилидаги грамматик алоқанинг баъзи турлари ҳақида // УТА, 1968 йил, 5- сон.
11. Ўзбек тили грамматикаси. I- т. Тошкент, Фан, 1975.
12. Айб Фулом. Ўзбек тилида аниқловчилар. Тошкент, ЎзДН нашриёти, 1941.
13. Мамадов Ҳ., Бердиалиев А. Суз бирикмаларида мослашув ҳодисаси борми? // УТА, 1973 йил, 3- сон.
14. Расулов И. Суз бирикмаси масаласи // УТА, 1978 йил, 2- сон.
15. Раҳматуллаев Ш. Полисемантик от лексемаларда семемаларнинг грамматик табиати ҳақида / ТошДУ илмий асарлар туплами. 501- чиқиши, II қисм, 1975.

М у н д а р и ж а

I.	Рус тилидаги координациянинг талқини	3
II.	Ўзбек тилида кесимнинг эга билан мувофиқлашуви . . .	19
III.	Ўзбек тилида қаралмишнинг қаратувчи билан мувофиқ- лашуви	34
IV.	Ўзбек тилидаги изофа бирикмасида мувофиқлашув . . .	41
V.	Баъзи бошқа масалалар	42
VI.	Яқунловчи мулоҳазалар	47
А д а б и ё т		58

Ш. Раҳматуллаев

Ўзбек тилида тобе боғланишнинг
турлари

Муҳаррир: О. Бобоев

Босишга рухсат этилди 27.04.93. Оператив босма усулида босилди.
Газета қоғози. Бичими 60x84/16. Шартли босма тобоғи 3,25. Наш-
риёт ҳисоб тобоғи 3,76. Адади 150 нусха. Вепул. Буюртма № 334

"Университет" нашриёти. 700095. Тошкент, талабалар шаҳарчаси,
ТошДД бosh биноси.

"Университет" нашриёти босмаҳонасида босилди.